

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

लेखनाथ पौड्याल (जीवनकाल वि.सं. १९४१-२०२२) नेपाली कवितालाई माध्यमिक कालीन शृङ्गारिक धाराबाट मुक्त गर्दै आधुनिक कालीन परिष्कारवादी धारातर्फ डोच्याउने अग्रणी कवि हुन् । उनले माध्यमिक कालीन नेपाली कविताको दाँजोमा लेख्य व्याकरण अनुरूपको परिनिष्ठित भाषा, मनोहर शैली, श्रुतिमधुर छन्द, हृदय संवेध भाव र चमत्कारपूर्ण उक्तिका उत्कृष्ट सौन्दर्यले ओतप्रोत तुल्याई रचेका कविताद्वारा नेपाली कविताका इतिहासमा परिष्कारवादी धाराको नव प्रवर्तन गरे र त्यसलाई आजीवन विकासशील तुल्याए । उनले कविता विधाका मुक्तक र फुटकर रूप लालित्य भाग-१, लालित्य भाग-२ का साथै खण्डकाव्यात्मक रूप ऋतुविचार (१९७३/१९९१), सत्यकालिसंवाद (१९७६), गीताञ्जलि (१९७६), बुद्धि विनोद (१९९४), त्याग र उदयको युगल प्रकाश (२००२), अमर ज्योतिको सत्यस्मृति (२००८), मेरो राम (२०११) आदि रहेका छन् भने महाकाव्यात्मक रूप, तरुण तपसी (२०१०) नव्यकाव्य र गङ्गा गौरी (पाँच सर्गो अपूर्ण महाकाव्य) हुन् तापनि **तरुण तपसी** नव्यकाव्य नै उनको महान् प्रबन्ध काव्य सरहको पूर्ण प्रकाशित रचनाका रूपमा देखा परेको छ ।

तरुण तपसी काव्यको महत्वपूर्ण पक्ष समाज चित्रण हो समाजका प्रत्येक मान्छेलाई आध्यात्मिक मार्ग देखाउँदै आसुरी वृत्तिहरु समाप्त पार्न सकिन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ । धनी र गरीबको असमानता हुनुमा विश्वको सृष्टि होइन, बरु शोषणको प्रवृत्तिले गर्दा हो, सञ्चयको अर्थ व्यवस्थाले नै मान्छेलाई खराब स्थितिमा र अहमताको प्रवृत्तिमा पुऱ्याउछ भन्ने कुरा यसमा पाइन्छ । समाजमा देखा परेका पूजाआजाहरु शोषणको माध्यम बनीरहेको, विज्ञानका नाममा भएका विकृतिको विकासले गर्दा सामाजिक न्यायको ह्रास हुँदै गएको आदि पक्षहरु यस काव्यको सामाजिकतामा आएको पाइन्छ । समाजमा व्याप्त अनैतिक क्रियाकलापले एक दिन मानवताकै समाप्ति हुने अवस्था यस **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको केही विश्लेषण भएता पनि सामाजिक पक्षको अध्ययनका बारेमा अध्ययन विश्लेषण नभएको हुँदा यहाँ सामाजिकताका आधारमा **तरुण तपसी** काव्यको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालद्वारा लिखित **तरुण तपसी** (२०१०) नव्यकाव्य सामाजिकताका हिसाबले उत्कृष्ट हुँदाहुँदै पनि यसको सामाजिक पक्षको अध्ययन आजसम्म हुन सकेको छैन, तसर्थ **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको सामाजिकताको अध्ययन यस शोध कार्यको समस्याको रूपमा उठान गरिएको छ ।

१.३ शोधको उद्देश्य

लेखनाथ पौड्यालत नेपाली साहित्यलाई माध्यमिक कालबाट फुट्काई आधुनिक कालमा प्रवेश गराउने एक विशिष्ट साहित्यकार हुन् । उनले जीवनको उत्तरार्ध पक्षतिर प्रकाशित गरेको नव्यकाव्य '**तरुण तपसी**' नेपाली साहित्यमा ज्यादै चर्चित छ । तसर्थ शोध कार्यको मुख्य उद्देश्य **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको सामाजिक पक्षमा आधारित भई समस्याकथनमा उठाइएका समस्याहरूको खोजी गर्नु रहेको छ ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

वि.सं. २०१० मा प्रकाशित भएको **तरुण तपसी** काव्यका बारेमा बालकृष्ण समदेखि लिएर हालसम्म विभिन्न विद्वानहरूले अध्ययन गरी विविध शीर्षकमा लेखहरू लेखेका छन् तर लेखनाथ पौड्यालको **तरुण तपसी** काव्यमा सामाजिक पक्षको अध्ययन विस्तृत रूपमा भएको देखिदैन तसर्थ **तरुण तपसी**को सामाजिक पक्षको अध्ययन गर्नु उचित देखिन्छ । हालसम्म **तरुण तपसी**का बारेमा लेखिएका लेख रचनाहरूलाई कालक्रमका आधारमा यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ :

बालकृष्ण समले **तरुण तपसी**को भूमिका (२०१०) **तरुण तपसी**का लेखनाथ पौड्यालले लेखेका कविताले युग परिवर्तन र समाज परिवर्तन गर्दै सिकारीले चरामाथि गरेको निर्दयी व्यवहार देखेर चराले मानवताको शङ्खबोध गरेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । रुखलाई तपसी बनाएर तपसीका माध्यमबाट सृष्टिको आदि देखि अन्त्यसम्मको समाजको वर्णन बालकृष्ण समले **तरुण तपसी** भूमिका लेखेका छन् ।

यदुनाथ खनालले '**तरुण तपसी**' एक दृष्टिकोण (२०१७) शीर्षकमा लेखनाथ पौड्यालमा पश्चिमी साहित्यको ज्ञान भए तापनि त्यसको प्रभाव उनका कृतिमा नपरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यहाँ कलरिजको सिद्धान्तसँग लेखनाथका काव्यको तुलना गरी अध्ययन गरिएको छ । लेखनाथका काव्य नीति प्रधान्य भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । '**तरुण तपसी**' लाई ऐतिहासिक, दार्शनिक, वैज्ञानिक, सामाजिक दृष्टिकोणबाट हेरिएको र सबै दृष्टिले हेर्दा एक उत्कृष्ट काव्य हो भन्ने भाव यहाँ व्यक्त गरेका छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले 'तरुण तपसी' प्रदक्षिणा (२०२३) शीर्षकमा लेखनाथ पौड्यालले 'तरुण तपसी' महाकाव्यमा प्रयोग गरेको भाषाशैली ज्यादै उत्कृष्ट भएको उल्लेख गरेका छन् । उनको भाषाशैली कालीगढले बुझा कुदे जस्तो सुन्दर रहेको छ भनेका छन् । देवकोटाले 'तरुण तपसी' काव्यमा सामाजिक पक्षको पनि चर्चा गरिएको छ । विशेष गरी लेखनाथको भाषाको उत्कृष्टताको चर्चा देवकोटाले गरेका छन् ।

केशव प्रसाद उपाध्यायले 'तरुण तपसी'को पुनर्मूल्याङ्कन (२०३४) मा कवि समाजमा अरुको श्रमको शोषण गरी मोज लुट्ने वर्गलाई मान र प्रतिष्ठा दिनाको विरुद्धमा छन् श्रमिक र श्रमको सम्मान हुनुपर्छ भन्ने पक्षमा बोलिरहेका छन् भन्ने स्पष्ट छ । शोषण रहित समाजको सिर्जना गर्न, सामाजिक र आर्थिक क्रान्ति वा परिवर्तन आवश्यक छ भन्ने कुरातर्फ उनको दृष्टि पुगेको पाइन्छ । सामाजिक-आर्थिक क्रान्तिको लागि हृदय परिवर्तनबाट मात्रै सम्भव भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले 'लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन' (२०३४) मा 'तरुण तपसी'को विश्लेषण गर्दा समाज परिवर्तनको लागि पहिले हृदय परिवर्तन गरियो भने मात्रै सामाजिक-आर्थिक जस्ता कुराहरुको परिवर्तन गर्न सम्भव हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

चूडानाथ भट्टरायले 'तरुण तपसी' मीमांसा (२०३४) मा लेखनाथको पूर्णता 'तरुण तपसी'मा हुन्छ, उनको सीमा यही रहन्छ, उद्देश्य पनि यहि बन्दछ र यसलाई प्रतीक मानेर अध्ययन र समालोचना गरेपछि समीक्षा र विश्लेषण मौन प्रेरणाले समाजलाई प्रवृत्त गराउँछन् भनेका छन् ।

मुरारीप्रसाद रेग्मीले 'तरुण तपसी'मा विकासात्मकयोग मनोविज्ञान (२०४९) मा व्यक्तिको जन्म समष्टि-मंगलको लागि हो, भन्ने सामाजिक दर्शनमा कविको जीवन दर्शन छर्लङ्गिन्छ भनेका छन् ।

कुमारबहादुर जोशीले 'चार अमर कविका पाच काव्य कृति' (२०५३) मा मनुष्य समाजमा मानिसहरुकै बीच जस्तो ज्यादै डरलाग्दो विषमता देखापर्न आएको पनि वास्तवमा मानिसहरुकै 'आफै मात्र खाऊँ, आफैमात्र लाऊँ, आफैमात्र बाँचू, आफै मात्र नाँचू', भन्ने दानवीय दुर्भावना र मुख्यतया यही आवश्यकता भन्दा बढी सञ्चय दृष्टिले नै हो भनेका छन् ।

दैवज्ञराज न्यौपानेले कवि शिरोमणी लेखनाथ पौड्यालको 'तरुण तपसी' (२०५५) मा समाजमा जे जस्तो आइपरे परिण आफूले समभावले सबैको सेवा गर्दै आएको परन्तु मान्छेले

घृणा गरेको देख्दा उनको मन कुडिएको र कुनै बेला सर्वत ल्याएर बाँडेको देख्दा मन सन्तुष्ट भएको कुरा बताउछन् । आत्मा शुद्ध छ भने मात्रै त्यसले समाज परिवर्तन गर्न समभावले अरुको सेवा गर्दछ भनेका छन् ।

राममणि रिसालले 'नेपाली काव्य र कवि' (२०५८) मा सामाजिक बैषम्यमाथि भ्रम्टा हाल्दै पसीनाको वकालत उनीबाट हुन गएको छ । मानवताको पतनदेखि कविलाई असह्य पिरोलो भएको छ । विज्ञानको काँचो मन्दान्धताले आक्रान्त सामाजिक जडताबाट मानवताकै हत्या भएको कुराले कवि सशङ्कित देखिन्छन् । सामाजिक यथार्थको सही मूल्याङ्कन यसमा भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

नरेन्द्र चापागाईले 'नरेन्द्र चापागाईका समालोचना' (२०६०) मा धर्म र विज्ञानको द्वन्द्वमा विज्ञानको विजय प्राप्त गरेकोमा असन्तुष्ट व्यक्त गर्ने कविले सामाजिक असमानतालाई हटाउनका निमित्त शोषक वर्गमा उदारता देखिनुपर्ने तर्कलाई अघि सारेर परम्पराकै समर्थन गरेको अनुभव हुन्छ, तथापि त्रिवेणी गाथाको प्रस्तुतिलाई नयाँ प्रयोग मानेको कुरा बताएका छन् ।

कृष्ण चन्द्रसिंह प्रधानले 'सिर्जनाको सेरोफेरो' (२०६४) मा वर्तमान सामाजिक जीवन र यस प्रकारको कार्यव्यापार प्रति उनी सारै विरक्त छन् । उनको यो असन्तोष र विरक्तको कारण हो विषमता र अभावग्रस्त जीवन । तर, यस प्रकारको चाँजोपाँजो र परिस्थितिबाट मुक्त हुने बाटो सामाजिक अन्याय, अव्यवस्था र अभावकै यथार्थतामा नखोजेर पछिल्लिर फर्कने र पहिल्याउने कोसिस गर्छन् । कविको पौराणिक र आध्यात्मिक दृष्टिले यही आश्रय लिने गरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

महादेव अवस्थीले 'आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्स' (२०६४) मा समाजसुधारको आकाङ्क्षा व्यक्त भएको पाइन्छ, र त्यसका निमित्त लालकान्ति वा रक्तपातपूर्ण क्रान्तिका सट्टा मानवीय हृदय-परिवर्तनबाटै सामाजिक-आर्थिक रुपान्तरण गर्न सकिन्छ भनी मान्ने हरित क्रान्ति वा अहङ्कार तथा ममताका ग्रन्थिबाट मुक्त ऋषिमुनिका साम्यवादी सोचको अनुसरण गर्नुपर्छ भन्ने पथ प्रदर्शन गरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य, उपयोगिता र महत्त्व

लेखनाथ पौड्याल नेपाली साहित्यका सशक्त प्रतिभा हुन् । उनले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कविता, काव्य, स्तुतिकाव्य, नाटक, अपूर्ण महाकाव्य र नाटकको पद्यभागमा समेत

कलम चलाएका छन् तापनि काव्यविधामा उनको विशेष दखल रहेको देखिन्छ । उनको 'तरुण तपसी' काव्यको सामाजिक पक्षको अध्ययन विश्लेषण आजसम्म शोध ग्रन्थका रूपमा कसैबाट नभएकाले उक्त अध्ययन सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ । साथै यस्तो अध्ययन अनुसन्धानकर्ता, शोधार्थी, विज्ञ र नेपाली साहित्यमा रुचि राख्ने व्यक्तित्व, आगामी अध्येता, पाठक, समालोचकहरु, विद्यार्थी र सामान्य जिज्ञासु सबैको अध्ययनमा मद्दत पुऱ्याउनेखाले छ । यिनै कारणले गर्दा लेखनाथ पौड्यालको 'तरुण तपसी' नव्यकाव्यको सामाजिक पक्षको अध्ययन वर्तमान परिप्रेक्ष्य मा प्रासङ्गिक र महत्वपूर्ण अर्थात् औचित्यपूर्ण बन्न पुगेको छ ।

१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र काव्यकार लेखनाथ पौड्यालको 'तरुण तपसी' नव्यकाव्यको सामाजिक पक्षको अध्ययन मात्रमा सीमित रहने छ । उनका अरु काव्यहरुका साथै अन्य फुटकर कविताहरुको अध्ययन यसमा गरिएको छैन ।

१.७ सामग्री संकलन तथा शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्न मूलरूपमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधि आवश्यक परेमा लेखनाथ पौड्यालका बारेमा जानकारी भएका विज्ञहरुको सल्लाह लिई सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ । त्यसै गरी 'तरुण तपसी' काव्यमा सामाजिकताको अध्ययन क्रममा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक शोध विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि निम्न लिखित अध्यायहरुमा विभाजित गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : साहित्यमा सामाजिकता विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

तेस्रो परिच्छेद : लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी काव्यमा सामाजिकता

चौथो परिच्छेद : उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद

साहित्यमा सामाजिक विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

२.१ समाज

समाज भनेको मानिसहरूको समूहबाट निर्माण भएको एउटा सङ्गठित स्वरूप हो । गुफामा बस्ने जङ्गली अवस्थाका मानिसहरू हिंस्रक जन्तुहरू, भूकम्प, ज्वालामूखी, बाढी,पहिरो,आँधीवेहरी आदि प्राकृतिक चुनौतीको सामनाका लागि समूहमा बस्न थालेको कुराको अनुमान भ्रुण्ड- भ्रुण्ड रूपले जङ्गलमा बस्ने जनावरहरूको व्यवहार हेरेर गर्न सकिन्छ । सामान्य सङ्कट समाधानका लागि मात्र नभई एक अर्कामा पारस्परिक सहयोग आदान-प्रदान र सम्पर्कको अनिवार्य आवश्यकताले पनि मान्छे, व्यक्तिबाट परिवार र परिवारबाट समाजमा बदल्दै ल्याएको अनुमान हुन्छ । प्रारम्भमा मान्छे सिकारी अवस्थामा रही वैयक्तिक रूपले जीविको पार्जन गर्दथ्यो । त्यसबेला पनि ऊ पशुपंक्षी भैं समूहगान र नृत्यमा संलग्न रहन्थ्यो भन्ने कुराको समेत अनुमान हुन्छ । त्यस किसिमका क्रियाकलापहरूले मानिसलाई एकताबद्ध गर्दै एउटा सङ्गठित समूह निर्माण गरेको र त्यस्तै सङ्गठित समूहबाट समाजको निर्माण भएको कुरा सर्वमान्य बनेको छ ।

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले समूह र समाज उसका लागि प्यारो हुनु स्वभाविक हो । मानिसले जीवनसाथीको चाहनास्वरूप सहज तवरले परिवारको निर्माण गरेको र सन्तान उत्पादन गर्दै क्रमशः एउटा समूह अनि त्यस्तै समूह-समूह निर्माणका साथ एउटा सङ्गठित समाजको निर्माण भयो होला भन्न सकिन्छ । यसरी मानव विकासको प्रारम्भदेखि नै मानिसले समाजको आवश्यकता महसुस गरेर आफ्नो सामाजिक जीवनलाई अगाडि बढाउन थालेको देखिन्छ । मानिस समाजबाट अलग रही बस्न नसक्ने प्राणी भएकाले उसले समूह बनाउदै मानिसहरूको एउटा सङ्गठित स्वरूप निर्माण गरेको देखिन्छ । समूह-समूहबाट समाज निर्माण हुन्छ । त्यस किसिमले निर्माण भएको मानिसहरूको सङ्गठित समूह नै आजको समाज हो ।

कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा रहेको सामाजिकताको अध्ययन गर्नका निम्ति समाजपरक समालोचनाबाट सैद्धान्तिक आधार ग्रहण गर्न सकिन्छ ।¹पाश्चात्य जगत्मा समाजपरक समालोचनाको थालनी इसाको अठारौं शताब्दीमा विको(भिसो)ले होमरका कृतिको अध्ययनका आधारमा ग्रीक समाजको विवेचना गरेदेखि नै पाश्चात्य समालोचनामा सामाजिक दृष्टिकोण थालिएको कुरा इडमन्ड विल्सनले बताएका छन् । त्यसपछि हेर्डरले उन्नाइसौं शताब्दीमा प्राचीन ग्रीक नाटककारहरू र पुनर्जागरणकालीन बेलायती नाटककार शेक्सपियरका सामाजिक र जातीय पर्यावरणमा रहेको भिन्नता र त्यसले उब्जाउको नाट्यभिन्नता तर्फ औल्याई साहित्यकारले आफ्नो जाति र युगको चैतन्यबाट प्रभावित गरेको हुन् । तर सामाजिक दृष्टिकोणको व्यापक सैद्धान्तिक प्रष्फुटन भने टेनेबाट भएको हो । उनी

क्षण, युग र जाति का सूत्रबाट प्रसिद्ध छन् र सामाजिक समालोचनाका प्रथम उल्लेख्य सैद्धान्तिक प्रवक्ता हुन् । सेन्ट व्युभ पनि जवनीपरक समालोचनाका क्रममा व्यक्ति साहित्यकारका सामाजिक सन्दर्भहरूलाई खोतल्दै सामाजिकतासम्म पुग्दछन् तर सामाजिक दृष्टिकोणको आंशिक तथा अप्रधान प्रयोग मात्र गरेका छन् । जे होस् इडमन्ड विल्सनका साथै हेर्डरको प्रयोगात्मक कार्य र हिपोलाई टटेन तथा सेन्ट व्युभका सिद्धान्तसमेतबाट युरोपमा समाजपरक समालोचनाको प्रारम्भ भयो भन्न सकिन्छ । ^१

पाश्चात्य जगतकै समालोचक टेनको समाजपरक स्थापनालाई कोट्याउदा उन्नाईसौं शताब्दीमा याथार्थवादी साहित्य चिन्तन तथा समालोचनालाई विकसित गर्नेहरूमा सेन्ट व्यु, टेन, विलेन्स्की, मार्क्स, चर्नीवस्की, म्याथ्यु आर्नोल्ड, जोन रास्किट, टाल्सटाय आदि विशेष उल्लेखनीय छन् । यी मध्ये फ्रान्सेली चिन्तक हिपोलाइट एडल्फ टेनलाई वैज्ञानिक, समाजपरक र यथार्थवादी समालोचनाको थालनी गर्ने पहिलो उल्लेख्य व्यक्तित्व मानिन्छ । समाजलाई समालोचनातर्फ ढल्काउनेहरूमा यिनको नाम अग्रणी रहेको छ । उनका समकालीन विचारक सेन्ट व्यु रचनाकार व्यक्तिको आलोकमा साहित्यको अध्ययन गर्ने यथार्थवादी समालोचक हुन भने व्यक्तिभन्दा बढी जाति, पर्यावरण (युग) र क्षणको सन्दर्भबाट मूल्याङ्कन गर्ने समालोचक हुन् । व्युले साहित्यकारका जीवनीको विस्तृत अध्ययनलाई कृतिका मूल्याङ्कनको आधार मानेका छन् भने टेनले कृति रचिएका युगको पर्यावरणको आधारमा कृतिको अध्ययन गरी मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ साहित्यको समाजपरक अध्ययनका लागि अगाडि सारेको मान्यताको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

२.१.१ जाति

मानव समुहमा विभिन्न जातिहरू छन् र प्रत्येक साहित्यकार कुनै न कुनै जातिको सदस्य हुन्छ । ^२संसारका प्रत्येक जातिको आफ्नै सांस्कृतिक र ऐतिहासिक परम्परा हुन्छ, आफ्नै कलागत मूल्य हुन्छ, र आफ्नै जीवनको आदर्श हुन्छ । यी सबै विशेषताहरू त्यस जातिको जीवनमा घुलमिल भएर अविभाज्यरूपमा रहेका हुन्छन् । यस्ता जातिगत विशेषताहरू त्यस जातिका सबै साहित्यकारमा घटी वा बढी मात्रामा पाइन्छ । यसले गर्दा नै एक जातिको साहित्य अर्को जातिको साहित्य भन्दा भिन्न खालको हुन्छ । ^३

१. वासुदेव त्रिपाठी, 'पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा-भाग २' वि.सं. २०६५, पृष्ठ : १४३

२. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, 'पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यको सिद्धान्त' वि.सं. २०६३, पृष्ठ : १२८

३. पूर्ववत्, पृष्ठ : १२९

२.१.२ पर्यावरण/युग

साहित्यकार जुन युगमा बाँचेको हुन्छ, त्यस युगको आफ्नै सामाजिक समस, सांस्कृतिक मान्यता एवं विश्वास हुन्छ। यिनै समस्या मान्यता तथा विश्वासलाई समग्र रूपमा पर्यावरण भनिन्छ। प्रत्येक साहित्यकारले जन्मेदेखि नै आफ्ना वरपरको पर्यावरणबाट प्रभाव ग्रहण गर्छ। यी प्रभावहरू पछि, उसका साहित्यिक अभिव्यक्तिमा क्रियाशिल हुन्छन् र यिनैको परिचालनबाट उसले साहित्यको साधना गर्छ।

२.१.२ क्षण

साहित्यको सिर्जना जातिगत विशेषता तथा पर्यावरणगत प्रभावबाट मात्र नभई साहित्यकारका जीवनको महत्वपूर्ण क्षणका प्रेरणबाट पनि हुन्छ।^३ साहित्यकारका जीवनमा विभिन्न समयमा यस्ता विशेष क्षणहरू आँउछन्, जतिखेर ऊ साहित्यिक रचनाका लागि उद्वेलित र प्रेरित हुन्छ। टेनले यस्तो विशिष्ट क्षणलाई प्रेरक क्षण भनेका छन्।^३

कुनै साहित्यिक रचनालाई राम्ररी बुझ्न र त्यसको मूल्याङ्कन गर्नका लागि साहित्यकार जुन जाति, जुन युग एवं पर्यावरण र जुन क्षणको छ, त्यसको राम्ररी अध्ययन गर्न आवश्यक छ। साहित्यकारका सम्पूर्ण बाह्य तथा आन्तरिक परिवेशलाई बुझेर मात्र उसका कृतिको वास्तविक समालोचना तथा निर्णयात्मक विवेचना गर्न सकिन्छ। टेनले समालोचनाको आधार जाति, पर्यावरण र क्षणजस्ता तत्वलाई मानेको हुँदा उनको सिद्धान्त समाजपरक तथा यथार्थवादी हुन पुगेको हो। टेनका समयमा विद्वानद्वारा जीवनका सबै समस्याहरूको समाधान हुन्छ, भन्ने मान्यता प्रचलित भइसकेको हुँदा यिनले समालोचनाका उपर्युक्त त्रिसूत्रीय (जाति, पर्यावरण र क्षण) वैज्ञानिक आधार स्थापित गरेका हुन्। यसै आधारमा यिनलाई प्रथम उल्लेख्य समाजपरक समालोचक तथा साहित्यको वैज्ञानिक चिन्तक मानिन्छ।

२.२ मानव समाजको विकास प्रकृया

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले समाजको जन्जालमा रहेर ऊ बाँचेको हुन्छ। त्यही समाजबाट नै कुनै पनि स्रष्टा वा सर्जक उदाउँछ। ऊ आफू जन्मिएको, हुर्किएको र बाँचिरहेको समाज र वातावरणबाट अलग हुन सक्तैन। समाज र वातावरणबाट अलग हुन सक्तैन। समाज भन्नाले धर्म, राजनीति, अर्थ आदि सबै बुझाउने गर्दछ, भने साहित्यमा

समाजका विभिन्न पक्षहरु जस्तो सामाजिक सङ्गठनका प्रचलित व्यवस्थाहरु अर्थात् वर्ग संरचना, आर्थिक व्यवस्था, राजनीतिक र अन्य संस्थाहरुका साथै प्रमुख विचार, भाव-संवेग, आकाङ्क्षा आदि सबै अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । त्यसैले साहित्यले समाज व्यवस्थाका विभिन्न अवस्थालाई प्रकट गर्ने गर्दछ । ^४“कला-साहित्य, ज्ञान-विज्ञान सम्पूर्ण मानवीय चिन्तनका उपज हुन् र मानवीय चिन्तनलाई अनुकूलन र प्रतिकूलन गर्ने संस्था समाज हो”^{४घ} भन्ने कथन यहाँ सान्दर्भिक देखिन्छ । साहित्यमा जीवनको भोगाइ र अभिव्यक्ति हुने गर्छ, जसमा व्यक्तिगत भोगाइ मात्र नभई सामाजिक भोगाइ पनि हुने गर्छ । त्यही जीवन-भोगाइबाट लेखकको चेतना निर्मित हुन्छ । त्यसैले कला सिर्जना गर्ने स्रष्टाले आफ्नो जीवन-भोगाइबाट लेखकको चेतना निर्मित हुन्छ । त्यसैले कला सिर्जना गर्ने स्रष्टाले आफ्नो जीवन-भोगाइ भएको समाजबाट केही विषयवस्तु टिपेर त्यसैलाई नै उसले आफ्नो सिर्जनाको मुख्य आधार बनाएको हुन्छ । यसरी कला सिर्जना गर्ने स्रष्टाले आफ्नो भोगाइलाई कृतिमा खिच्ने प्रयास गरिरहेको हुन्छ । ^५समाज र साहित्यको सम्बन्धका बारेमा ग्रिसेली दार्शनिक प्लेटो र अरस्तुबाट प्रारम्भ भएको दर्पण सिद्धान्त (प्रत्यक्षवादी-विधेयवादी)को आलोकमा हिन्दी साहित्यका विद्वान एवम् समालोचक मैनेजर पाण्डेयले दिएको रायअनुसार “साहित्य समाजको दर्पण हो जहाँ समाजको प्रतिविम्ब हुन्छ ।” पाण्डेयका अनुसार स्रष्टाले उतारेको सामाजिक विषयवस्तुमा यथार्थता हुनुपर्ने अथवा स्रष्टा वा सर्जकले समाजका राम्रा-नराम्रा घटनाहरुलाई ऐनाले अनुहार दुरुस्त देखाए भैं देखाउन सक्ने हुनुपर्छ, भन्ने देखिन्छ ।^५ कुनै पनि समाजमा सत् र असत् चित्र भएका मान्छे हुन्छन् । स्रष्टाले सत्को विजय र असत्को पराजय हुन्छ, भन्ने साश्वत कुरालाई आफ्ना कृति मार्फत प्रकट गरिरहेको हुन्छ ।

साहित्यकारले समाज र साहित्यको सम्बन्ध कृतिमार्फत गराइरहेको हुन्छ, भने उसले सिर्जना गरेको कृति असल वा खराब भनी छुट्टयाउने काम मानव समूहको हो । त्यो साहित्यिक कृतिको मूल्याङ्कन मानव समूहले गर्ने भएकाले स्रष्टा जहिले पनि मानव समाजको भावना अनुकूल नै रहन्छ । स्रष्टाले समाजबाट आफ्नो नाम र यश कमाउने आशा राखेको हुन्छ । यसरी कुनै पनि स्रष्टा समाजबाट अलग भई कुनै पनि किसिमको सिर्जना गर्न नसक्ने भएकाले ऊ सामाजिक धरातलमा रही भाषिक कलाका मार्फत समाज सुधारको लागि क्रियाशील रहने गर्छ ।

४. मैनेजर पाण्डेय, 'साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका' इ.सं. २००६, पृष्ठ : ४१

५. पूर्ववत्

मानव समाजको विकास प्रकृत्यालाई मार्क्सले आफ्नो समाजपरक समालोचनामा विविध अवस्थाहरूको व्याख्या गरेका छन् । यस ऐतिहासिक भौतिकवादी व्याख्याले इतिहासमा व्यक्तिले कस्तो भूमिका गर्छ, वर्ग र वर्ग सङ्घर्षको उदय कसरी भयो, राज्यको उत्पत्ति कसरी भयो, सामाजिक क्रान्ति किन हुन्छ र ऐतिहासिक प्रक्रियामा तिनको के महत्व छ जस्ता विषय तथा सामाजिक विकासका अन्य समस्याहरू स्पष्ट पार्दछन् ।

भौतिक तत्व गतिशील र परिवर्तनशील हुने हुँदा यसको निरन्तर विकास भइरहन्छ । यस विकास वा परिवर्तनले मानवको जीवनशैलीमा परिवर्तन ल्याउँछ । मार्क्सले यही भौतिक वा आर्थिक आधारमा मानव समाजको हालसम्मको ऐतिहासिक विकास तथा त्यसका आधारहरूको व्याख्या गरेका छन् । उनले समाज विकासका आधारहरूलाई विभिन्न पाँच अवस्थामा निम्न अनुसार विभाजन गरेका छन् -

- ❖ आदिम साम्यवादी समाज
- ❖ दास समाज
- ❖ सामन्तवादी समाज
- ❖ पूँजीवादी समाज
- ❖ समाजवादी समाज

मार्क्सका समाज विचारक यी अवस्थाहरूलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

२.२.१ आदिम साम्यवादी समाज

मानव इतिहासको आरम्भिक अवस्थालाई आदिम साम्यवादी समाज भनिन्छ । श्रमका आधारमा मानिसले पशुहरूबाट आफूलाई भिन्न तुल्याएपछि मानव समाजको विकास भई यसको पहिलो ऐतिहासिकरूप आदिम साम्यवादी समाज हुन पुगेको हो ।

विकासको आदिम अवस्थामा उत्पादनस्तर र उत्पादन सम्बन्ध अत्यन्तै निम्न स्तरको भएकाले मानिसहरू सामान्य खालका आदिम हतियारद्वारा प्राकृतिक शक्तिसँग जुध्न र जीविकाको लागि चाँहिंदो आर्जन गर्न समर्थ थिएनन् । तसर्थ त्यस आदिम अवस्थाका सबै मानिस मिलेर सामूहिक ढङ्गमा काम गर्न थाले । त्यस अवधिमा उत्पादनका साधनहरू सामूहिक स्वामित्व, समान अधिकार र समान वितरण रहेकाले सबै मालिक थिए र कोही पनि साधनबाट वञ्चित थिएनन् । यही सामाजिक-आर्थिक व्यवस्थालाई आदिम साम्यवादी समाज भनिएको हो ।

२.२.२ दास युगीन समाज

मानिसले कृषिलाई जीविकाको प्रमुख साधन बनाएपछि आदिम साम्यवादी युग समाप्त भई दास युगको सुरुवात भएको हो । यस परिवर्तित युगमा मानिसले पशुलाई सिकार गर्न छोडेर बरु पशुपालन र खेती-पाती गर्ने शिल्पको आविष्कार गरे ।^६ नव विकसित भौतिक उत्पादक शक्तिहरूले नयाँ उत्पादन सम्बन्धहरूको अपेक्षा गरेको हुँदा त्यसको पूर्ति स्वरूप मानिसहरू जीविकाको खोजीमा यताउता घुम्न छाडे र खेती गरी स्थायी रूपमा बस्न थाले र कृषि भूमिमा निजी स्वामित्वको प्रथा प्रारम्भ भयो ।^६

व्यक्तिगत सम्पत्तिको विकास र स्वामित्वको आधारमा भिन्नता दास समाजको मुख्य पहिचान बन्न पुग्यो । पहिलेको सामूहिक स्वामित्वको ठाउँमा मानिसहरूमा समूह विभाजन हुन थाल्यो र दास समाज मुख्यतः दास र मालिक गरी दुई वर्गमा विभाजित भयो । कृषि तथा पशुपालन सञ्चालन गर्नेहरू मालिक र तिनमा श्रम लगाउने श्रमिकहरू दासको कोटीमा वर्गीकृत भए । यसमा उत्पादनका साधनहरू मात्र निजी सम्पत्ति नभई स्वयम् दासहरू पनि निजी सम्पत्ति हुन पुगे । दासहरू सम्पत्ति र अन्य सबै अधिकारबाट वञ्चित थिए । तिनलाई मानव व्यवहार नगरी पशुवत् व्यवहार गरिन्थ्यो र तिनीहरूलाई मुस्किलले जीवन धान्न पुग्ने साधन मात्र उपलब्ध गराइन्थ्यो । कानुनी अधिकार र संरक्षणबाट समेत दासहरूलाई वञ्चित गराइन्थ्यो तर दास समाजमा थप अन्तरविरोधहरू र वर्ग सङ्घर्ष बढ्दै गएपछि यो अवस्था अझ सङ्कटग्रस्त हुँदै गयो । अन्ततः दासहरूका विद्रोहको कठोर प्रहारका साथै बाह्य आक्रमणको दोहोरो चपेटामा पारेका दास व्यवस्था समाप्त भई इस्वी तेस्रो-चौथो शताब्दीतिर दास व्यवस्थाको अन्त्य भई त्यसका ठाउँमा सामन्तवादी व्यवस्थाको सुरुवात भयो ।

२.२.३ सामन्ती समाज

दास प्रथाको अन्त्य पछि सामन्ती व्यवस्थाको अभ्युदय भएको हो । दास युगमा दासहरूले आफ्नो श्रमको परिणामप्रति चासो राख्न छाडेपछि केही दास सामन्तले तिनलाई जग्गाको सानो टुक्रा र अलिकति उत्पादनका साधन दिएर साधन दिएर काम गराउन थाले । यही नै सामन्ती प्रथाको थालनी हो ।

^७सामन्ती समाज दुई आधारभूत वर्गहरूमा बाँडिएको थियो एउटा वर्ग सामन्ती मालिकहरूको वर्ग थियो भने अर्को चाहिँ शोषित किसानहरूको वर्ग थियो । उत्पादनका साधनमाथि सामन्ती मालिकहरूको स्वामित्व थियो । किसानहरू सामन्तका सम्पत्ति नभए पनि ती पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र थिएनन् । किसानहरू सामन्तको सेवक थिए र तिनले स्वामी

६. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत् पृष्ठ : १२८

प्रतिको कर्तव्य पालना गर्नु पर्थ्यो । किसानहरुका अलिअलि आफ्नै जग्गा भए पनि सामन्तको चित्तबुझाए पछि मात्र सो जग्गाको उब्जनी पाउने हुँदा तिनीहरु अर्धदास वा भूदासका रूपमा परिचित थिए ।^९

हजारौं वर्षसम्म अडेको सामन्ती व्यवस्थामा उत्पादक शक्तिहरुको विकास सुस्त गतिमा हुँदै जाँदा किसानहरुले श्रमको प्रतिफलमा चासो राखी आफ्नै सानो टुक्रा जमिनमा काम गर्ने हुँदा त्यो उत्पादन शक्ति विकासको लागि उत्प्रेरक बन्यो । मध्य युगमा कच्चा फलामबाट पक्का फलाम निकाल्ने सिपको विकासका साथै लामो यात्रा गर्ने जहाज बारुद, कागज, छपाइ मेसिन, यान्त्रिक घडी, हावा र पानीले चल्ने घट्ट आदि महत्वपूर्ण आविष्कार भए । व्यापार तथा कला कौशलको वृद्धिले सहरहरुको निर्माण भयो । कालान्तरमा ती सहरहरु नै आर्थिक, राजनैतिक र सांस्कृतिक महत्वका केन्द्र बन्न पुगे । फलस्वरूप सामन्ती व्यवस्थामा रहेका सामाजिक बन्धनहरु भत्काउने, मानिसहरु अर्धदासको स्थितिबाट मुक्त गर्ने, मजदुरहरुका श्रम शक्तिको बजार बनाउने, स्वतन्त्र व्यापारका लागि बाधक कर व्यवस्था र अन्य उल्झनहरु हटाई सामन्ती व्यवस्थाको उन्मूलन गर्ने आवाज घन्किन थाल्यो । शोषक वर्गका रूपमा सामन्तहरुको अभ्युदय भयो भने शोषित वर्गका रूपमा किसानहरु रहे । यसै युगमा ठूला ठूला किसान युद्ध भएर सहरमा नवोदित वर्गका रूपमा मध्यमवर्गको उदय भयो र तिनैले सामन्ती व्यवस्था समाप्त गरी पूँजीवादी व्यवस्थाको सुरुवात गरे ।

२.२.४ पूँजीवादी व्यवस्थाको समाज

पूँजीवादी व्यवस्था निजी मालिकत्वमा आधारित हुन्छ । यस अवस्थामा शोषणको स्थिति नबदलिई शोषणको तरिका र रूप मात्र बदलिएको छ । पहिलेका व्यवस्थाहरुमा श्रमिकको शोषण शक्ति प्रयोगबाट गरिन्थ्यो तर यस अवस्थामा काम गर्न बाध्य पार्ने आर्थिक परिस्थितिको सिर्जना गरिन्छ । श्रमिकहरुलाई बलपूर्वक काम नगराइने हुँदा तिनीहरु काम गर्न वा नगर्न स्वतन्त्र हुन्छन् तर काम नगर्दा भोकै पर्ने स्थितिका कारण तिनीहरु स्वच्छाले काम गर्न विवश हुन्छन् ।

यस समाजका आधारभूत वर्गहरु पूँजीपति वर्ग र सर्वहारा वर्ग गरी दुई वटा हुन्छन्, पूँजीपति वर्ग शोषक वर्ग हो भने सर्वहारा वर्ग शोषित वर्ग हो । पहिलो सम्पन्न वर्ग हो र दोस्रो चाँहि विपन्न वर्ग हो । दोस्रो वर्ग उत्पादन साधनको अभावका कारण न्यून मूल्यमा आफ्नो श्रम बेचेर जीवन निर्वाह गर्न बाध्य हुन्छ । पूँजीवादी व्यवस्थामा श्रमिकको श्रमिकको

९. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत् पृष्ठ : १२९

श्रमशक्ति एउटा वस्तुका रुपमा रहन्छ र श्रम नै वस्तुमा परिणत हुने स्थिति पूँजीवादी उत्पादन व्यवस्थाको एउटा खास वैशिष्ट्य हो । यस व्यवस्थामा श्रम शक्तिको किनबेचबाट नै पूँजीपति वर्गद्वारा मजदुर वर्गको शोषण हुन्छ । समाजमा पूँजीपति एवं मजदुर गरी दुई वर्गमा विभक्त भई शोषणका कारण यी दुई वर्गका बीचमा सङ्घर्ष थालियो र मजदुरको विजय तथा पूँजीपतिको पराजयका कारण समाज समाजवादी युगतर्फ उन्मुख भयो ।

२.२.५ समाजवादी व्यवस्थाको समाज

श्रमिक वर्गले पूँजीपति वर्गका विरुद्ध गरेको क्रान्तिमा पूँजीपति वर्गको पराजय र श्रमिक वर्गको विजय भई समाजवादी युगको उद्भव भयो । यो व्यवस्था उत्पादनका साधनहरूमा सामाजिक मालिकत्वमा आधारित हुन्छ । भूमि, खानी, कारखाना सञ्चार तथा यातायातका साधन निजी सम्पत्ति नभई सामूहिक सम्पत्ति हुन्छन् । निजी स्वामित्व नरहने हुनाले यस व्यवस्थामा मानिसद्वारा मानिसको शोषण गर्ने अवस्था रहदैन । श्रमिकहरू कसैको नाफाका लागि काम गर्दैनन्, बरु आम जनताको आवश्यकतालाई हेरेर सम्पूर्ण समाजको भलाइको लागि काम गर्छन् ।

माक्सले समाजवादी युगलाई सङ्क्रमण कालीन र साम्यवादी गरी दुई अवस्थामा बाँडेका छन् । समाजवादको प्रारम्भिक अवस्थामा सर्वहारा वर्गको अधिनायकत्व हुन्छ । राज्यसत्ता यही सर्वहारा वर्गको नियन्त्रणमा रहन्छ र सर्वप्रथम सत्ताको प्रयोग बहुसङ्ख्यक वर्गले अल्पसङ्ख्यक शोषक वर्गका विरुद्ध गर्छ । उत्पादनका साधनमा मजदुर वर्गको अधिकार हुन्छ । यस व्यवस्थामा प्रत्येकबाट उसको सामर्थ्य, योग्यता र क्षमता अनुसार काम लिने तथा काम अनुसारको दामदिने सिद्धान्त लागू हुन्छ ।^५ यो नै समाजवादी व्यवस्थाको समाज हो भन्न सकिन्छ ।

२.३ समाज र साहित्यको सम्बन्ध

समाजबाट साहित्य अनुप्राणित हुन्छ भने अर्कोतिर साहित्यले समाजको प्रगतिमा पनि ठूलो योगदान पुऱ्याइरहेको हुन्छ । त्यसैले समाजबाट साहित्य अलग हुन सक्तैन र साहित्यविना समाजको कल्याण पनि हुन नसक्ने स्पष्ट हुन्छ । यसरी समाज र साहित्यबीच जहिले पनि अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहँदै आएको देखिन्छ ।

८. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत् पृष्ठ : १३०

साहित्यको जन्म व्यक्ति लेखकबाट हुन्छ । यो लेखक समाजको एक अङ्ग हो । संस्कार जे जस्तो हुन्छ, त्यही नै साहित्यमा व्यक्त हुने भएकाले व्यक्तिको संस्कारको निर्माणमा समाजको जे भूमिका हुन्छ, त्यसैबाट व्यक्ति लेखकको रचना स्वरूप साहित्यमा व्यक्तित्व जान्छ । अब प्रश्न उठ्छ, व्यक्तिको संस्कारको निर्माण कसरी हुन्छ ? व्यक्ति लेखकको व्यक्तित्वका निर्माणमा अनुवंश सिद्धान्तको अभिप्राय के हो ? व्यक्तिले जन्मजात उत्ताधिकारका रूपमा अनुवंशका संस्कारहरु प्राप्त गरेको हुन्छ, र यसैबाट उसको व्यक्तित्वको निर्माण हुन्छ, भन्ने जीव वैज्ञानिकहरु भन्दछन् । यस्तै व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा अनुवंशका साथै उसको वरिपरिको वातावरणको प्रभाव परेको हुन्छ । वातावरण भन्नु लेखक वा व्यक्ति जन्मेदेखि नै उसले आफ्नो परिवार, छिमेकी, साथी-सङ्गत, औपचारिक र अनौपचारिक भ्रमण, शिक्षा, पेशा आदिका माध्यमबाट आजीवन पाइरहने र उसको जीवनको परिवेशमा र वायुमण्डलमा संचारित आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक आदि विभिन्न प्रभावको संयुक्त असर हो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ, भने उपयुक्त वातावरण सम्बन्धी प्रभावको स्रोत समाज भएकोले व्यक्ति लेखकको निर्माणमा समाजको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । साथै व्यक्ति लेखकले आफ्ना रचनामा व्यक्त गर्ने संस्कार समाजबाट प्रेरित र प्रभावित भएको हुन्छ, परन्तु आनुवंशिक प्रभाव व्यक्ति लेखकको निजी जन्मजात विशिष्ट कोश हो । व्यक्ति लेखकले आफ्ना आमा बाबु तथा पूर्वजबाट उत्तराधिकारका रूपमा पाएको संस्कार सामाजिक होइन भन्न सकिन्छ । त्यसैले साहित्य व्यक्ति लेखकको सिर्जना हो र लेखककै संस्कारको अभिव्यक्ति हो भने व्यक्ति लेखकको व्यक्तित्वको निर्माणमा उसको वरिपरिको परिवेश समाजको भूमिकाका साथै उसले प्राप्त गरेको आनुवंशिक संस्कारका मूलमा पनि सामाजिक उत्तराधिकार प्रष्ट देखिन्छ । निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ, भने व्यक्ति लेखक समाज देखि अलग हुन सक्तैन, व्यक्ति विना साहित्य संभव छैन र त्यसैले साहित्य, लेखक र समाजका बीच त्रिकोणात्मक सम्बन्ध देखिन्छ, भन्नु साहित्यले समाजलाई कुनै न कुनै रूपमा बहन गरेको हुन्छ । साहित्य र समाज बीचको यही अपेक्षाकृत प्रत्यक्ष सम्बन्धले गर्दा साहित्यलाई समाजको प्रतिविम्ब ठानिएको पाइन्छ ।

साहित्य भाषाको माध्यमबाट प्रकट हुन्छ । साहित्य भाषाका विभिन्न उपयोग मध्ये एक हो । प्रत्येक साहित्यकार वा लेखकले आफ्नो मनका अनुभूति संस्कार वा मनोभावलाई उच्चरित वा लिखित सम्प्रेषण गरेमा नै साहित्य जन्मिन्छ । त्यसैले व्यक्ति साहित्यकारका संस्कारले सम्प्रेषण प्राप्त गर्नु नै साहित्य हो भने भाषा त्यो माध्यम हो जसद्वारा त्यो सम्प्रेषित हुन्छ । अब कसरी साहित्यकारले भाषा प्राप्त गर्दछ, भन्ने प्रश्न उठ्दछ । भाषा सामाजिक

वस्तु हो, व्यक्तिले समाजबाटै भाषा टिप्दछ र सिक्दछ, पनि । प्रत्येक भाषा त्यस समाजको अनुभूति र विचारको आदान-प्रदान गर्ने सामूहिक प्रणाली हो, प्रक्रिया हो र माध्यम हो । सामूहिक अभिव्यक्तिको यो माध्यम अर्थात् भाषा विना कुनै पनि लेखनको अनुभूति व्यक्तन सक्तैन । भाषाको जुन शक्ति छ, त्यो सामाजिक संप्रेषण शक्तिमै आधारित छ ।^९ व्यक्तिले लेखकको भाषामा र अभिव्यक्तिमा उसको वरिपरिको परिवेश काम अवश्य पर्दछ, र त्यसको भाषा उसले सिक्दछ । त्यसैले साहित्यको माध्यम भाषाले पनि सामाजिक प्रतिबद्धता प्रष्ट पार्दछ । अझ गहिरिएर विचार गर्दा प्रत्येक भाषाको आफ्नै प्रणाली हुन्छ, त्यो प्रणाली सामाजिक वस्तु हो । भाषाको प्रणाली अन्तर्गतका शब्द, वाक्य रचना, उखान-टुक्का, आदि सम्पूर्ण भाषिक तत्त्वहरू लामो सामाजिक उपयोग र प्रयोगद्वारा निरन्तर विकसित हुँदै आएका छन् । त्यसैले जब साहित्यकार भाषाका विभिन्न तत्त्व र कुनै भाषिक प्रणालीलाई अँगाली आफ्नो साहित्यिक अनुभूतिलाई संप्रेषित गर्न थाल्दछ, स्वतः उसले शब्द, वाक्य रचना उखानटुक्का र वाक् पद्धति आदि सामाजिक अनुभवद्वारा परिपुष्ट र निरन्तर विकसित तत्त्वहरूको उपयोग गर्ने पर्दछ ।^९ यसबाट अप्रत्यक्ष रूपमा पनि भाषाका माध्यमबाट साहित्य समाजसँग सम्बद्ध भएको कुरा प्रकट हुन जान्छ ।

प्रत्येक साहित्यकारले र विशेषतः कविले भाषाको लयात्मक सामर्थ्यको उपयोग गरेको हुन्छ । सम्पूर्ण लय, प्रणाली अथवा छन्द सामाजिक संगित चेतनाको निरन्तर रूप हो । यसबाट पनि साहित्यको सामाजिक संबद्धता प्रकट हुन्छ ।

प्रत्येक साहित्यकारले आफ्नो साहित्यिक विधाका निम्ति र अभिव्यक्तिका निम्ति विभिन्न प्रकारका विम्ब अलङ्कार, प्रविधि र प्रतीकका साथै संरचनालाई अनि विभिन्न पुराकथा आदिको उपयोग गरेको हुन्छ । यस क्षेत्रमा कविले वा साहित्यकारले जतिसुकै नयाँ भन्दा नयाँ मौलिक प्रयोग गर्दा गर्दै पनि मूलभूत रूपमा युगौंदेखि आएका लय, प्रतिक, विम्ब पुराकथा, प्रविधि र संरचनाको पर्यावरणलाई अँगाल्दै पर्दछ, भने साहित्य सामाजिक वस्तु हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन जान्छ ।

निष्कर्षमा भाषाको, अन्य सामाजिक तत्त्वहरूको र अझ पर्याप्त आदिम सामग्रीको सामाजिक पर्यावरणबाट नै कुनै लेखकको संस्कार संप्रेषित हुन्छ । यसरी व्यक्ति लेखकको संस्कारको निर्माणमा मात्र होइन, त्यस संस्कारको संप्रेषणका क्रममा पनि भाषा र अन्य

९. केशवप्रसाद उपाध्याय, 'तरुण तपसीको पूनर्मूल्याङ्कन' वि.सं. २०३१, पृष्ठ : १६

प्रविधिका दृष्टिले साहित्यकार र समाजको सांस्कृतिक परम्परा अविच्छिन्न रूपमा जोडिएको हुन्छ ।

२.४ साहित्य सामाजिक सम्पत्ति तथा प्रेरणाको स्रोत :

जब कुनै रचना प्रकट हुन्छ तब त्यो रचना व्यक्ति विशेषको वस्तु मात्र नभई एक सामाजिक सांस्कृतिक वस्तुका रूपमा परिणत हुन्छ । लेखक आफ्नो मानसिक धरातलमा छँदा आफैँ मात्र रहे पनि त्यो अनुभूतिलाई भाषाद्वारा संप्रेषित हुनासाथ त्यो कृति सार्वजनिक रूपमा परिणत हुनु साहित्यको अपरिहार्य सामाजिक नियति हो । त्यस कृतिले समाजका चेतनालाई छुन थाल्दछ र समाज मानिसलाई प्रभावित पार्न थाल्दछ । लेखक नरहोस् परन्तु कृति समाजबीच रहिरहन्छ । यसरी व्यक्ति लेखकद्वारा सिर्जिएर पनि सिर्जना हुनासाथ व्यक्ति निरपेक्ष सामाजिक वस्तु बन्नु साहित्यको सामाजिक परिणतिको ठोस लक्षण हो । अझ यसले देश र काल नाघ्दै अन्य सामाजिक गतिविधि र कार्यका तुलनामा युगौ युग र विश्व जनीन भूमिका खेल्नु सबभन्दा महत्त्वपूर्ण सामाजिक परिणति हो । त्यसैले भाषा जस्तो सामाजिक माध्यमबाट संप्रेषित हुनासाथ कृति सामाजिक हुन पुग्दछ । अर्थात् यही चिरकालिन सामाजिक प्रभाव सामर्थ्यका दृष्टिले व्यक्ति लेखकलाई जे जसो गरे पनि हामी उसका कृतिलाई सुरक्षित गर्दछौं । निष्कर्षमा साहित्य कलाको एक अङ्गका रूपमा अन्य कलाकृति भन्ने सामाजिक प्रेरणा र प्रभावको एक अविरल परम्परा तुल्य हुन जान्छ ।

२.५ साहित्य प्रति सौन्दर्यवादी तथा उपयोगितावादी दृष्टि

काव्य र कला परस्पर पर्यायवाची रहेका छन् । कलालाई शुद्ध कला वा शुद्ध सौन्दर्यका रूपमा ग्रहण गर्न चाहने अनेकौं विद्वानहरु उन्नाइसौं र बीसौं शताब्दीमा पाश्चात्य मुलुकहरुमा देखा परेको पाइन्छ । अभिव्यञ्जनवादी, प्रतीकवादी, सौन्दर्यवादी आदि समालोचकहरु देखा पर्दछन् । यिनीहरुमा अस्कर वाइल्ड, वाल्टर पेटर बादलेयर र ब्राडले आदि प्रमुख विचारक हुन् । यिनीहरु कलाको सम्बन्ध सोभै सौन्दर्यसँग देखाउँछन् र सौन्दर्य सृष्टि हुने वित्तिकै कलाको कार्य पूरा भएको सम्झन्छन् । यदि कलाबाट सौन्दर्य उत्पन्न हुनुका साथै समाजका निम्ति कुनै मङ्गलमय कार्य हुन्छ भने पनि त्यो कलाको अवान्तर फल मात्र हो तर मूल साध्य चाहिँ होइन भन्ने उनीहरुको विश्वास छ । उनीहरुका दृष्टिमा सत्य र नैतिकता पनि कलाका अन्तरङ्ग तत्त्व होइनन् र सामाजिक उपयोगिता वा बाह्य जीवनसँग कलाको खास सम्बन्ध छैन । कला सौन्दर्यमय वा आल्हादक तत्त्व हो र यसले हृदयलाई उदत्त बनाउँछ । त्यसैले कला स्वायत्त सुखका लागि हो र सामाजिक प्रयोजनसँग

कलाको तात्त्विक सम्बन्ध छैन । यसर्थ कला स्वयम् आफैमा पूर्ण छ । स्वसत्ता समपन्न छ अनि वस्तुजगत देखि भिन्न र समाजसँग निरपेक्ष छ ।

यस प्रकार कतिपय पाश्चात्य विद्वानहरूले साहित्यलाई समाजनिरपेक्ष सावित गर्न खोजेतापनि उनीहरूको सिद्धान्त आंशिक रूपमा सत्य भए पनि पूर्ण सत्य देखिन्न । किनभने साहित्यकारको प्रत्येक अनुभूतिको निर्माणमा सामाजिक परिवेश र सामाजिक अनुवंशका चापमा निर्मित सामान्य सांस्कृतिक पर्यावरणको भूमिका अपरिहार्य छ भन्ने कुरा स्पष्टै छ ।

अझ साहित्यकारको अनुभूतिको सम्प्रेषणका निम्ति अपरिहार्य माध्यम स्वरूप, भाषा प्रणालीको सामाजिक सम्बन्धताका दृष्टिले पनि साहित्य समाज सापेक्ष देखा पर्दछ, किनभने साहित्यको माध्यम स्वरूप भाषा समाजको साझा अनुभव कोश हो र यसमा समाजका साझा अनुभवका विभिन्न तत्त्वहरूको समावेश भएको हुन्छ ।

साहित्यले मानव-मानवका बीच भावात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्दछ । व्यक्ति व्यक्तिमा तथा व्यक्ति र समाजमा साहित्यले आत्मीयताको भाव उत्पन्न गराई जीवन दृष्टिलाई समुन्नत र विस्तीर्ण पार्दछ । त्यसैले संस्कृतका प्राचीन आचार्यहरूले पनि काव्यलाई प्रत्यक्षतः वा अप्रत्यक्षतः जीवनकै निम्ति र अझ सामाजिक जीवनका निम्ति उपयोगि ठहर्‍याएको र सामाजिक औपदेशिक तथा नीतिकारितासँग साहित्यको अभिन्न सम्बन्ध अनुभव गरेको पाइन्छ । जस्तै :

“सत्काव्योपासनाले नाना पुरुषार्थ साधना हुन्छ ।

कौशल मिल्छ कलामा, कीर्ति प्रेम बढाउने गर्छ ॥”

साहित्य प्रदीप, तृतीय प्रकाश, पृष्ठ ९२

“कीर्तिधन व्यवहार ज्ञान र कल्याण काव्यले दिन्छ ।

जन रञ्जनलाई तथा रसिलो उपदेशलाई यो हुन्छ ॥”

साहित्य प्रदीप, तृतीय प्रकाश, पृष्ठ ९२

मनोवैज्ञानिक दृष्टिले साहित्यलाई हेर्ने हो भने पनि काव्य, कला वा साहित्य आनन्दको निम्ति प्रस्तुत भएको छ र आनन्द जीवनको निम्ति विशेष महत्त्वपूर्ण देखा पर्दछ । कनै पनि साहित्यकार वा कलाकारले आफ्नो सिप उसको सुखको निम्ति खर्च वा व्यक्त गरे पनि त्यो सशक्त छ भने त्यसले समाजको दर्शक वा पाठकसँग लेखक वा कलाकारको भाव तादात्म्य हुन्छ । काव्य वा कलाले यही सम्प्रेषणात्मक शक्तिले गर्दा त्यो कृति स्वान्त सुखकै निम्ति सिर्जे पनि सार्वजनिक हुन जान्छ र उदाहरणार्थ तुलसीदासको ‘राम चरित मानस’लाई

लिन सकिन्छ । काव्य वा साहित्य वा बोलचालको भाषा सार्वजनिक वस्तु हो । सार्वजनिक अभिरुचि अनुसार साहित्यमा भाषाको प्रयोग भएका खण्डमा यसले पाठक श्रोता वा प्रेक्षकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै उपदेश नीति र शिक्षा पनि दिन्छ, र कहिले काँहि विशिष्ट चेतना व्यञ्जित गरी समाजलाई सचेत पनि पार्दछ । त्यसैले साहित्यमा “स्वान्तः सुख” र शुद्ध सौन्दर्य प्राप्त भए पनि साहित्यको सामाजिक उपयोगिता अकाट्य छ, र साहित्य तथा समाज बीचको सम्बन्ध सृजना आस्वाद र प्रभावका दृष्टिले अविच्छेद्य देखिन्छ ।

२.६ साहित्यकारः समाजको द्रष्टा तथा स्रष्टाका रूपमा

साहित्यकार वा लेखक व्यक्तिका रूपमा समाजको सानो एकाई हो । लेखकको सामाजिकता भन्नु मूलतः उसको देश कालको परिप्रेक्ष्य हो । लेखकको जन्म र विकास कुन ठाँउमा र कुन वातावरणमा भयो भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । साहित्यकारको सामाजिकताको निरूपणका लागि उसको पारिवारिक पृष्ठभूमि देखि शिक्षा दीक्षा र लेखन विकासका प्रसङ्गहरूको अध्ययन आवश्यक देखापर्दछ । अझ उसको जीवनमा उसले पाएको आर्थिक आधार र आश्रयको छाप टड्कारो रूपमा उसका साहित्यमा वा कलाकृतिमा व्यक्त हुन जान्छ । साथै उसले साहित्यमा प्रकट गरेका समाज सम्बन्धी विचारधाराहरूबाट पनि लेखकको सामाजिकता प्रष्टिन पुग्दछ । साहित्यकार वा कलाकारले कस्तो सामाजिक पर्यावरण प्राप्त गरेको छ, र त्यसलाई कुन रूपमा रहेको र लिएको छ, अनि कुन रूपमा व्यक्त गरेको छ, भन्नु कुरा उसको सृजना वा कला कृतिद्वारा स्पष्ट हुन्छ । यस प्रकार लेखक समाजको द्रष्टा हुन पुगेको देखिन्छ । अर्थात् साहित्यिक रचनामा लेखक व्यक्तिसँग, भने लेखकको व्यक्तित्वको निर्माणमा प्रभावकारी रहेको सामाजिक सांस्कृतिक पर्यावरण पनि व्यक्तिएको हुन्छ । यसै अर्थमा लेखक समाजको समाजको द्रष्टा हुन जान्छ, र उसको कृति समाजको सामान्य सांस्कृतिक पर्यावरणको दिग्दर्शन तुल्य बन्न जान्छ । यसो हुँदा हुँदै पनि बेला बखत लेखकको कला कृतिद्वारा उसको सामाजिकता पूरै प्रष्टिन नसकेको पनि हुन सक्तछ, उदाहरणार्थ कार्लाइल र टलस्ट्वाय आदिका कृतिमा पाइने उक्त दिग्दर्शन उनिहरूको सामाजिक वर्गसंग सीधा रूपमा सम्बन्धित देखिन्छ । त्यसैले लेखक वा कविको सामाजिकताले कृतिको सामाजिकताको निर्धारण गर्न वा नगर्न पनि सक्तछ । लेखक वा कलाकार जुन वर्गका क्षेत्रमा बोल्दछन् वा काम गर्दछन् त्यो सम्पूर्णतः उसको जन्म वातावरण र आर्थिक स्थितिबाट निर्माण भएको हुन्छ, भन्ने कुराको पुष्टि गर्न बाल्जाक र जोलाका उदाहरण अझ टड्कारा देखा पर्दछन् ।

यस प्रकार के देखिन आउँछ, भने लेखक वा कलाकार वा साहित्यिकहरु, जुनसुकै वर्गका किन नहुन, समाजका सूक्ष्म दर्शक हुन्छन् र समाजमा रहेका रुढि र अन्धविश्वासको परम्परा तोड्नका निम्ति अनेकौं भूमिका तयार पार्दछन् र रुढि, अन्धविश्वास आदिको निराकरणमा आधारित सुनौलो भविष्यको कल्पना गर्दछन् । अझ लेखकहरु वर्तमान समाज भन्दा स्वस्थ र सुन्दर त्यस्तो सामाजिको कल्पना गर्दछन् जुन छैन तर असंभव पनि छैन । लेखक वा कविहरुका यस्ता सुनौला सपनाहरु उनीहरुका जीवन कालमा उपेक्षित भएका देखिन्छन् तर भविष्यमा मान्य पनि हुन सक्दछन् । किनभने यस्ता लेखकहरु सामाजिक जीवनको कुनै ठूलो आदर्श र उद्देश्यका निम्ति संघर्ष गर्दछन् र संघर्षद्वारा जागृति र चेतना ल्याएर समाजको पुननिर्माणमा सक्रिय भाग पनि लिन्छन् । तसर्थ लेखकहरु सूक्ष्म तात्पर्यमा आफ्ना कृतिहरुको माध्यमबाट आफ्ना पाठक वा प्रेक्षकहरुलाई वर्तमान समाजको आवश्यकता देखाई स्वस्थ र सुन्दर समाजको रचनाका निम्ति प्रेरित गर्दै आदर्श समाजका स्रष्टा हुन जान्छन् । यस अर्थमा लेखक वा साहित्यकारहरु समाजका द्रष्टा मात्र नभएर स्रष्टा पनि हुन्छन् ।

२.७ सत् र असत् साहित्य

सत् साहित्यले समाज र मनुष्यका निम्ति आदर्श मार्गको रेखाङ्कन गर्दै तदनुकूल नीति तथा आदर्शको पाठ सिकाउँछ, र अझ समाज र मनुष्य जीवनमा रहेका विकारलाई पन्छाई जीवनलाई सुकीलो र उदात्त तुल्याउन सहयोग गर्दछ । साहित्यले समाज वा देश वा सम्पूर्ण भूमण्डलमा व्याप्त कुत्सित विचार र कुभावनालाई उदाङ्गो पारिदिन्छ, र त्यसको निराकरण गरी मानवतावादको मार्गको निर्देशन पनि गरिदिन्छ । त्यसैले साहित्य सुन्दरको उपासना मात्र नभई शिव र सत्यको आराधना पनि हो ।

असत् साहित्यले भने तत्काल मानिसलाई रोमाञ्चित गरिदिन्छ, उत्तेजित पारिदिन्छ, र आनन्दित तुल्याईदिन्छ, तापनि भविष्यका निम्ति यस्तो साहित्य अनुत्तरदायी सिद्ध हुन्छ । यस्तो साहित्य प्रायः अश्लील हुन्छ । अश्लीलता भन्नु उच्च मानवीय मूल्यको उल्लंघनगरी उताउलो र छाडा हुनु हो । असत् साहित्य टड्कारो रूप अवश्य अश्लील हो र यसले मान्छेको कामवृत्ति र वासनाको उत्तेजनामा ध्यान केन्द्रित गरी मान्छेलाई उच्च नैतिक मूल्यका देष्टिले डुवाइदिन्छ, तापनि सत् साहित्य अश्लील साहित्य मात्र होइन । मान्छेलाई कुनै अतिरञ्जना अयथार्थ र रोमाञ्चकारी भावनाको संसारमा लागेर मानवीय कुतुहल र कौतुहल तृप्तिसँगै मात्र केन्द्रित हुने असत् साहित्य हो । असत् साहित्यले सामाजिक उत्तरदायित्व प्रति मात्र नभई मानवीय मूल्यप्रति पनि मान्छेलाई विमुख तुल्याइदिन्छ ।

त्यसैले सामाजिक उत्तरदायित्वप्रति उदासीन तथा उच्च नैतिक मूल्यप्रति बेपर्वाह रही मान्छेलाई रोमाञ्चकारी भावनाको भुलभुलैयामा डुवाईदिनु असत् साहित्यको चरित्र हो ।

वास्तवमा प्रत्यक्ष सामाजिक चासो भए वा नभए पनि मानव हृदयको उदात्तीकरणप्रति समर्पित साहित्य नै सत् साहित्य हो । सत् साहित्य भित्रै पनि प्रत्यक्ष सामाजिक चासो भएमा यस्तो साहित्यले स्पष्टतः समाजलाई उचित मार्ग देखाउँछ । मनुष्यलाई रमणीय किसिमले उचित तथा आदर्श मार्गको निर्देशन गर्न सत् साहित्यको आवश्यकता हुन्छ । सत् साहित्यले समाजका चेतनशील प्राणीहरुमा उदात्त विवेकको सञ्चार गराउँछ र सत् साहित्य सीधा आदर्शवादी भए वा नभए पनि यसले मानव जीवनकै उदात्तीकरणमा ठूलो भूमिका खेल्दछ ।

२.८ यथार्थवादी तथा आदर्शवादी साहित्य

यथार्थवादी साहित्यले वस्तु कस्तो छ, अर्थात् वस्तुस्थिति कस्तो छ भन्ने कुराको अवलोकन गर्दछ र आफुले देखेका कुरा यसले केही छोड्दैन । यसले समाजको सत् र असत् भन्ने नैतिक मान्यता प्रति खास रुचि नलिई जस्तो छ त्यस्तै समाजको वर्णन गर्दछ र अभ्र असत् पक्षको वीभत्सताको चित्रण गर्दछ । तर आदर्शवादी साहित्यकारले चाहिँ असत् र सत् कुनै पक्षको द्वन्द्व देखाइ सत् पक्षकै सफलता मान्दछ र असत्लाई नराम्रो ठान्दछ । आदर्शप्रति उन्मुख साहित्यले सामाजिक जीवनको सुन्दर र गुणात्मक पक्षलाई ग्रहण गर्न र अवगुण जतिको परित्याग गर्न प्रेरित गर्दछ । वस्तुतः यथार्थवादी र आदर्शवादी दुवै एउटै भए पनि प्रक्रिया चाँहि बेग्ला बेग्लै देखिन्छ । यथार्थवादी साहित्यले समाजका सूक्ष्म वस्तुको निरीक्षण गरी समाज सामु राखिदिन्छ र यसैमा सुधारको ईशारा रहन्छ । यसरी यथार्थतिर उन्मुख साहित्यले समाजको यथार्थता र विकृति सबैका सामु राखी अप्रत्यक्ष रूपमा समाज सुधारगर्न आह्वान गरेको हुन्छ । समाजलाई आफ्नो कमजोरी प्रति सचेत तुल्याई सुधारवादी चेतना ल्याएर यसले क्रान्ति र परिवर्तनको अप्रत्यक्ष संकेत गरेको हुन्छ । जताबाट हेरे पनि यथार्थवादी साहित्यको लक्ष्य हुन्छ समाजमा सुधारवादी चेतना ल्याउनु । त्यस्तै आदर्शवादी साहित्यकारले समाजको पूर्ण अवलोकन गरेपछि समाजको गिर्दो स्तरको आलोचना गरी समाजलाई मार्ग दर्शन गरेको हुन्छ र समाजका कुरीति प्रति व्यङ्ग्य पनि गरेको हुन्छ । आदर्शवादी साहित्यकारले समाजलाई सांसारिक वा अध्यात्मिक आदर्शतिर उन्मुख गराउँछ तर यथार्थवादी साहित्यकारले समाजको जुन अंग वा उपांग जे जस्तो छ त्यसलाई त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । आदर्शवादी साहित्यले 'यस्तो हुनु पर्दछ' र यथार्थवादी साहित्यले 'यस्तो छ वा हुन्छ' भन्ने देखाउँछ ।

२.९ सामाजिक कोणबाट साहित्यको मूल्याङ्कनको आधार

समाज र साहित्यका बीचमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष दुवै प्रकारको सम्बन्ध छ र साहित्य स्वान्त सुख र सौन्दर्यकै निमित्त भएमा पनि सामाजिक र मानवीय प्रयोजनसँग निरपेक्ष रहन सक्दैन भन्ने कुरा उपर्युक्त छलफलबाट प्रष्ट भइसकेको छ । साथै साहित्यमा सामाजिकता प्रकट हुने विभिन्न प्रकृतिका वारेमा पनि मोटामोटी दिग्दर्शन प्रस्तुत गरिसकिएको छ । निष्कर्षका रूपमा के भन्न सकिन्छ, भने साहित्यको मूल्याङ्कनका विभिन्न कोण हुँदा हुँदै पनि यो कोणहरू मध्ये सामाजिक कोण एउटा महत्त्वपूर्ण कोण हो र कतिपय लेखक र कृतिको मूल्याङ्कनका निमित्त चाँहि यो सामाजिक कोण अझ विशेष महत्त्वपूर्ण देखा पर्दछ ।

कवि लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी नव्यकाव्यको मूल्याङ्कनका निमित्त सामाजिक कोणको उपयोग गर्नु विशेष लाभप्रद देखिन्छ । त्यसैले यस परिच्छेदमा चर्चित सामाजिक कोणका विभिन्न मान्यताहरूका आधारमा लेखनाथको तरुण तपसी काव्यमा सामाजिकताका लागि निम्न लिखित बुँदाहरूलाई आधार बनाईएको छ ।

- १) तरुण तपसी काव्यमा प्रयुक्त समाज
- २) जातिका आधारमा तरुण तपसी काव्यको विश्लेषण
- ३) युगका आधारमा तरुण तपसी काव्यको विश्लेषण
- ४) क्षणका आधारमा तरुण तपसी काव्यको विश्लेषण

५) तरुण तपसी काव्यमा मानव समाजको विकास प्रकृया

- क) पाषाण युगीन समाज
- ख) कृषि युगीन समाज
- ग) सामन्ती तथा पूँजीवादी युगको समाज

पछिल्ला परिच्छेदहरूमा तरुण तपसी काव्यको विश्लेषण अगाडिको परिच्छेदमा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

लेखनाथ पौड्यालको 'तरुण तपसी' काव्यमा सामाजिकता

३.१ लेखनाथको परिचय

लेखनाथ पौड्यालको जन्म थलो हो कास्की पोखरा अर्घौं (अर्चले)। यो ठाँउ हाल नेपालको गण्डकी अञ्चलमा पर्दछ । सम्वत् १९४१ साल पौष शुक्ल एकादशीका दिन लेखनाथको जन्म भएको हो । उनका पिताको नाम हो पं दुर्गादत्त पौड्याल ।^१ पोखरा प्राकृतिक दृष्टिले पूर्ण छ, प्रकृतिले आफ्नो पर्याप्त सीप पोखरालाई सजाउन खर्चेको भान हुन्छ । किनभने यहाँबाट सुविख्यात माछापुच्छ्रे हिमाल र अन्नपूर्ण हिमाल देखिन्छन् । सेती-गण्डकी यहीं कल्कलाउँछन्, अझ त्यसमा थपगर्न पालेका रूपमा विभिन्न तालहरु ताल ठोकेर पालो वसेको भान हुन्छ । यसै प्रकृतिको काखमा लेखनाथको बाल्यकाल वितेको हो । उनका नसा-नसामा त्यहाँको प्रकृति भिजेको हुन्छ अनि उनलाई प्रकृतिका पुजारी हुन अवचेतन मनले बाध्य गरेको भान हुन्छ र उनमा केटाकेटी देखि नै प्रकृति प्रेम भरिए भैं अनुभव हुन्छ ।

३.२ शिक्षा दीक्षा र साहित्य सिर्जनाका निम्ति प्रेरणा

लेखनाथ हिन्दु धर्मावलम्बी परिवारमा जन्मेकाले उनको प्रारम्भिक पठन-पाठन गणेश स्तोत्र, अमरकोश, सप्तसती र लघुकौमुदी आदि संस्कृत पुस्तकहरुबाट प्रारम्भ हुन्छ ।^२ गृहस्थीका छोरा-छोरीहरु पढाइमा मात्र संलग्न हुन पाउँदैनन् र उनीहरुको जिम्मामा घरको सानो वा ठूलो काम आइपर्दछ । त्यसैले कवि सातवर्षको हुँदा पढ्नुका साथै गाई चराउने काम पनि उनले गर्नु पर्दथ्यो । यस्तो बेलामा केही जान्ने तथा सुन्ने कुराको पनि उनका मनमा उत्कृष्ट इच्छा हुन्छ। कवि नौ वर्षका थिए एकदिन गाई चराउन जाँदा उनका काका नातापने पितृ प्रसादलाई केही लेखलागेको देखी पछिल्लिरेबाट चिहाउन पुगेछन् र उनीद्वारा चित दुई पङ्क्ति कविता मनमनै बाँच्दा-बाँच्दै गुनगुनाउन थालेछन् । यस गुनगुनाइले पितृ प्रसादको ध्यान भङ्ग भयो र उनले कविलाई अलि सानो स्वरमा भनेछन्-“यो फुच्चे ठिटो किन करकर गर्दो हो, जाः परजाः तँ के जान्दछस् , गाई फर्का, वनमा जालान्.....।”^३ पितृ प्रसादका यी वाक्य कविको मनमा च्वास्स विभन्न पुगेछन् र यही विभाई कविताको निम्ति बीजारोपण भएछ । यो कुरा कविले स्वयम् स्वीकारेको पाइन्छ ।

१. लेखनाथ पौड्याल 'बाल्यकालीन कविताको उद्बोधन', रुपरेखा पूर्णाङ्क १००, पृष्ठ ४

२. पूर्ववत्

३. लेखनाथ पौड्याल, पूर्ववत् पृष्ठ : ५

प्रत्येक मानव हृदयमा भावुकता, इर्ष्या, उन्माद, करुणा, प्रतिशोध आदि सुषुप्त अवस्थामा रहेका हुन्छन् र ती भावहरु कुनै बाह्य प्रभाव नपरुन्जेल प्रस्फुटित र विकसित हुँदैनन् । त्यस्तै कविको बाल हृदयमा पनि कवित्व सुषुप्तावस्थामा रहेको हामी पाउँछौं । उनमा पितृ प्रसादका धम्की र हप्काइले कवित्वको सङ्कल्प जाग्न गएको कुरा अनुभव हुन्छ । त्यही बीज कविको चौध वर्षको उमेरमा रानी पोखरी पाठशालामा अध्ययन गर्ने बखत अग्निधरबाट तिरस्कृत हुँदा कवित्वका रूपमा उम्रिई तिब्र भएको पाइन्छ । मानिसका सबै शत्रु मात्र हुँदैनन् र कोही त हीतकारी अवश्य हुन्छन् भने भैं कविका हितकारी रूपमा सर्वप्रथम देखापर्ने खिदिम (गुल्मी) निवासी दधिराम मरासिनी मुख्य देखिन्छन् र पण्डित शिव कुमारबाट पनि लेखनाथले केही प्रोत्साहन पाएको देखिन्छ ।^४ तिनताका दधिरामका रचना बनारसबाट निस्कने संस्कृत पत्रिका 'सुक्तिसुधा' मा प्रकाशित हुन्थे । उनका सहभागी भएका लेखनाथका रचना पनि उक्त (सुक्ति सुधा) मा प्रकाशित हुन थाल्दथे ।^५

यसलाई उनका काव्य रचनाको दोस्रो प्रेरणा मान्न सकिन्छ । कविको प्रथम रचना पहिले संस्कृतमा अनि नेपालीमा देखा पर्दछ । उनका सबैभन्दा पहिले प्रकाशित दुई नेपाली कविता हुन्- 'श्रृङ्गार पच्चीसी' र 'मानसाकर्षिणी' यी कविता, 'कविता कल्पद्रम' संकलन अन्तर्गत (वि.सं. १९६१-१९६२) मा छापिएका छन् ।^६ नेपाली भाषामा देखिने पहिले पहिलेका यी रचना र 'सुन्दरी' पत्रिकामा समस्यापूर्ति तथा 'वियोगिनी विलाप' कविताले मोती रामलाई सम्झाउन पुग्दछन् । लेखनाथका भाषा, छन्द, शैल र भाव मोतीरामका जस्ता प्रतीत हुन्छन् ।^७

“कलश असल सुन्का जो थिए काति माहाँ
तिनि दुई दिइ मोल् तोल् चुक्ति पारेर याहाँ ॥
प्रिय सखि यसलाई कामका निम्ति कीने ।
बुझ् तिमि यति चोर्हुन् गोपिका चित्तलीने ॥”^८

४. डमरु बल्लभ पौड्याल, कवि शिरोमणी पं. लेखनाथ पौड्याल, 'भानु विशेषाङ्क' पृष्ठ : १३०

५. पूर्ववत्

६. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, 'नेपाली श्रृङ्गार कालीन कविता', 'साभा समालोचना', पृष्ठ: १६०

७. रेवतीरमण खनाल, 'नेपाली साहित्यमा लेखनाथ पौड्यालको देन', 'भानु', लेखनाथ विशेषाङ्क पृष्ठ: ४२

८. सुन्दरी, वर्ष १ लीला २, वि.सं. १९६३ आषाढ-साउन

अभ्र 'सुन्दरी' मै प्रकाशित 'वैराग्य वल्ली' कविताले भानुभक्तको काव्य परम्पराबाट समेत लेखनाथ प्रेरित भएको र भानुभक्तकै भावधारातिर गएको आभास हुन्छ । तसर्थ भानुभक्त र 'मोती- मण्डली' का कवितालाई लेखनाथको काव्य प्रेरणाको रूपमा लिइन्छ ।

३.३ लेखनाथको काव्य यात्रा

लेखनाथ पौड्यालको काव्य यात्रालाई निम्न लिखित तीन चरणमा बाँडेर यसरी हेरिएको छ :

३.३.१ प्रथम चरण (१९६१-१९९०)

३.३.२ द्वितीय चरण (१९९१-२००७)

३.३.३ तृतीय चरण (२००८-२०२२)

३.३.१ प्रथम चरण (वि.सं. १९६१-१९९०)

विभिन्न प्रेरणाहरुले लेखनाथको काव्य यात्राको गोरेटो निर्माण गर्दै लगेको पाइन्छ । उनको पहिलो यात्रा वि.सं. १९६१ साल देखि आरम्भ भई वि.सं. १९९० साल सम्म रहन्छ । यस कालमा उनको खास देन 'सुन्दरी' पत्रिकाका कविता हुन् । यिनमा मौलिकता भन्दा परम्पराकै प्रभाव ज्यादा देखा पर्दछ । 'सुन्दरी' पत्रिका बन्द भएपछि 'माधवी' पत्रिका (बनारस) बाट वि.सं.१९६५ सालमा प्रकाशित हुन्छ । 'माधवी' का सम्पादक राममणि भाषा सुधार्न र श्रृङ्गारका धौधली (श्रृङ्गारिक प्रवृत्ति: खासगरी अश्लीलता) तोड्न कविहरु र विद्वद् वर्गलाई आह्वान गर्दछन् । कवि लेखनाथमा पनि चैतन्य आउँछ र उनले श्रृङ्गारिक परम्परा अनुसार कविता लेखेपनि मर्यादा र पर्दाभिन्नै उनको कविता रहेको पाइन्छ । उदाहरणको निम्ति 'वर्षा विचार' लाई औँल्याउन सकिन्छ ।^१ यस प्रकार उनले माध्यमिककालको परम्परालाई तोड्दै लगेको अनुभव हुन्छ ।

'माधवी' पत्रिकाको आगमनले साहित्यको माध्यमबाट जनजीवनमा नै नैतिकताको सञ्चार गरेको छ र नैतिक भ्रष्टताबाट समाजलाई जोगाउन सकेसम्म प्रयास पनि गरेको छ ।

अनि लेखकहरुलाई सामाजिकता तथा जातीयताप्रति सजग र सक्रिय हुन आग्रह गरेको छ । 'माधवी' को यस्तो उद्देश्यलाई साकार गराउने त्रिमूर्ति (राममणि, चक्रपाणि र लेखनाथ) मध्ये कवि लेखनाथ स्वयम् नै एक हुन् । कविको साहित्य प्रतिको बढ्दो चाख 'सुन्दरी' मा नै प्रष्टिएको देखेर राममणिले 'माधवी' मा कविता रीतिद्वारा लेखनाथको कवित्वको प्रशंसा गरी

^१ 'माधवी' अंक ६, ७, ८ वि.सं. १९६५-६६

उनको उत्साहलाई अझ तीव्र पारेका छन्।^{१०} साहित्य प्रति लेखकहरुमा आएको यही सक्रियताले नेपाली संस्कृतिको पुनर्जागरण काल ल्याएको छ।

‘माधवी’ पत्रिका पनि धेरै दिन टिक्न सकेन। यो पत्रिका वन्द भएपछि यसका अवशेषहरु ‘लालित्य’ (१९६९ साल) मा संगालिन्छन्। यस ‘लालित्य’ (१९६९) मा उपदेश, नीति र सौन्दर्यको निर्वाह राम्ररी नै भएको छ। व्याकरणका दृष्टिले राममणि कै व्याकरणको अनुशरण यस ‘लालित्य’ (१९६९) मा गरिएको छ, अर्थात् भाषाको रूपले राममणिलाई सम्झाउँछ। ‘माधवी’ मा सौन्दर्य र चेतना बोकी लेखनाथको ‘वर्षा र विचार’ देखा परेको छ। यसरी नेपाली कवितालाई सौन्दर्यतिर उन्मुख पार्न कविको रचना प्रेरणादायी देखा पर्दछ।

‘माधवी’ पत्रिकाको पूरक रूपमा प्रस्तुत भएको ‘लालित्य’ (१९६९) मा व्यवसायी लेखकहरु प्रति र समसामयिक साहित्यप्रति व्यङ्ग्य गर्दै लेखनाथ आफ्नो धारणा व्यक्त गर्छन्-

‘खति दिनु दिन दिन कन्था- ग्रामीण भ्रष्ट बोलिको पन्था।

बुझ्दछ पल्टन सारा, चल्दछ अनि बिक्रिको धारा ॥

—कवि कवितालाप, श्लोक १८

छेउ नटुप्पो पारी कविता- सौन्दर्य बेसरी मारी।

गरि उल्था खालि कथा, नभन कवि हू भनेर वृथा ॥

—कवि कवितालाप, श्लोक २०

शृङ्गारको सीमा उल्लङ्घन गरी कविता कोर्ने र छन्द भङ्ग गरी भाषाको रूप (शब्दहरु) विगार्ने संस्कृतको ‘अपि भाषं भषं कुर्यात् छन्दो भङ्ग नकरयेत्’ का पिट्ठुहरुमाथि प्रस्तुत पङ्क्तिहरुद्वारा कविले प्रहार गरेका छन्-

‘स्तन यस्ता भनि लेखी वर्णन गर ती कुरा पढे देखी

शिक्षित हुन्छ समाज पच्छछ मनको सबै लाज।’

—कवि कवितालाप, श्लोक २२

‘अक्षर भाँची कनि कुथि गरि खालि छन्दमा नाची

प्रतिभा नभये कसरी लेखनु कन्था अगाडि सरी।’

—कवि कवितालाप, श्लोक १६

^{१०} ‘माधवी’ कला १ संख्या ४ वि.सं. १९६५

‘आफनु शक्ति नजानी नबने अब देखि ‘पण्डितम्मानी’
कुह्र बरु धनिका ढोका मिल्छन् अनि दानका पोका ।’

—कवि कवितालाप, श्लोक १४

नेपाली भाषाप्रति असचेत नेपालीलाई देखेर र पाएर कविको आत्मा कुँडिन्छ । उनको हृदय भित्र रहेको भाषाको बीज जागेर आउँछ र अङ्कुराउन लाग्दछ । उनी संस्कृतका शब्दहरु लिई त्यसलाई पचाउँछन् अनि नेपाली शब्द भण्डार भर्दछन् र लौकिक भाषाको प्रयोग गरेर नीति चेतना समाजलाई दिादै सुशिक्षित पार्न कवि अघि सरेको छनक र उनको आजीवन भाषा सेवागर्ने प्रतिज्ञा र नेपाली साहित्यलाई सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्तिको नयाँ दिशा तिर डोहोऱ्याउने सङ्कल्प पनि निम्न लिखित पङ्क्तिले झल्काउँछन्-

‘भाषामा उपदेश लेखि दिनाले स्वयं बुढो देश
लिन सक्तछ शुभ शिक्षा मागनु पर्देन अन्तगै भिक्षा ।’

—कवि कवितालाप, श्लोक २९

‘आफनु जीवनसम्म सुधार गरुला शकेसम्म

—कवि कवितालाप, श्लोक ३९

भाषा सुधारपछि धनी मानीहरु र सत्ताधारीले ध्यान नदिई यसकार्य पट्टि उदासीनता देखाए तापनि कवि निराश भएका छैनन् बरु अझ दृढ हुँदै भन्दछन् :

‘तिम्रो सेवा गरौंला भरशद जननी ! दुख तिम्रो हरौंला
पाऊ तिम्रै परौंला, हरतरह गरी कोष तिम्रै भरौंला ।’

—सान्त्वना, श्लोक ५

कवि लेखनाथलाई तत्कालीक शासक चन्द्र शमशेरको केही शैक्षिक कार्य देखेर आशा लाग्दछ र उनैबाट भाषाको उन्नतिको आशा राख्दछन् । व्याकरण निश्चित हुँदै जाने र शिक्षाको प्रचार हुने भावी आशा गर्दै कविले सान्त्वना लिएको पाइन्छ :

‘विस्तारै खोल आँखा उदय गिरि विषे पूर्ण शोभा लिएर ।
निस्केका चन्द्रमाका सरस किरणका माधुरी तर्फ हेर ॥
ज्यादा पर्देन बाधा अब तिमिकन त्यो मिल्छ चाँडै प्रकाश ।
यो पक्का जान छोटो-मन-गरि- यसरी धैर्यलाई न नाश ॥’

सान्त्वना, श्लोक १४

यसरी सान्त्वना लिएका कविको 'शोक प्रवाह' (१९७० साल) मा निस्केको पाइन्छ । श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रम शाह देवको निधनमा लेखिएको काव्य भए पनि यसमा शोकको साधारणीकरण छ ।

जे होस्, 'कविता कल्पद्रम' देखि 'सुन्दरी' सम्म कवि लेखनाथ विशेषतः माध्यमिक कालको प्रभावमा रहेको र 'माधवी' र 'लालित्य' (१९६९) मा चाहि उनी नेपाली साहित्यको नयाँ युगको आह्वानमा लागि रहेको अनुभव हुन्छ । १९७० साल देखि १९७४ साल सम्म लेखनाथ अझै द्विविधामा रहेका देखिन्छन्, एकातिर 'सूक्ति सिन्धु' (१९७४) ले पूरै र 'ऋतुविचार' ले आंशिक रूपमा माध्यमिक कालको श्रृङ्गारिकताको अवशेष देखाउँछ भने 'शोक प्रवाह' ले करुण- रस र 'भर्तृहरि निर्वेद' (१९७४ साल) ले शान्तरस अँगालुका साथै 'गोरखा शिक्षा' (भाग १-४ वि.सं. १९७२-८०) का कविता, 'ऋतुविचार' र 'बुद्धि विनोद' (दुवै) (१९७३) ले नेपाली कविताको नयाँ दिशाको सङ्केत प्रदान गर्दछन् । मूलतः १९७६ सालको 'सत्य-कलि संवाद' देखि लेखनाथ सम्पूर्ण रूपमा माध्यमिक काल तोड्दै आधुनिक कालतिर र आधुनिक काव्य प्रवृत्तितिर उन्मुख भएका देखिन्छन् ।

'सूक्ति सिन्धु' मा लेखनाथ श्रृङ्गारिकतातिर लागे पनि मर्यादा भित्र रहेको र भाव शैलीका दृष्टिले लेखनाथका 'विरहिणी का उपर सखीको प्रश्न,' 'पान्थ प्रबोध' र 'कुञ्जवर्तिनी विप्रलब्धा' कविताले माध्यमिक कालका संपूर्ण कविहरु र आफ्ना समकालीन शंभु प्रसाद ढुंगेल, सोमनाथ सिग्दाल र चक्रपाणिको कवित्वलाई टपिदिएको देखिन्छ । यस्तै 'भर्तृहरि निर्वेद' को पहिलो श्लोकबाट सम्पूर्ण समकालीन कविहरुले लेखनाथ समक्ष शिर निहुराएको सुनिन्छ । यसैले माध्यमिक कालमाथि विजय प्राप्त गर्नुका साथै समकालीन कविहरुलाई कवित्वका दृष्टिले परास्त गर्दै कवि लेखनाथ आफ्नो काव्य धारा प्रबल तुल्याउन संघर्षशील रहेका भेटिन्छन् । उनको यही कठोर तपस्याका प्रारम्भिक परिणाम हुन् । 'गोरखा शिक्षा' (१-४ भाग) को 'पिंजराको शुगा', 'प्रभात', 'वसन्त', 'वसन्तकोकिल' आदि कविता ।

सम्बत् १९७३ सालमा कविको 'ऋतुविचार' काव्य निस्कन्छ । यो खण्डकाव्य वास्तवमा 'माधवी' मा प्रकाशित 'वर्षा विचार' कै विकसित रूप हो । यस खण्डकाव्यले प्रकृति - चित्रण, नीति - चेतना र सांस्कृतिक जागरणका सौन्दर्यमूलक चेतना बोकेर ल्याएको छ । १९७३ सालमै 'बुद्धि विनोद' पनि देखा पर्दछ । यस प्रश्नै प्रश्न भएको काव्यमा कविको अन्तस्करणमा पुराना र नयाँ चेतनाले संघर्ष गरिरहेको आभास प्राप्त हुन्छ । त्यो समय नेपाली समाजको सङ्क्रमण काल थियो । एकातिर धेरै-धेरै रुढीवादी पुरातनपन्थीहरु थिए भने अर्कोतिर केही व्यक्तिहरु चाहिँ पाश्चात्य सभ्यतामा पूरा पूरा विश्वास गर्ने ठूला

वडा पनि थिए । यस्तो दोधारे स्थितिमा कविको बुद्धिले प्रश्नै-प्रश्नद्वारा विनोद गरेको पाइन्छ । यस काव्यमा कवि लेखनाथको काव्य शैलीले अभै विकसित रूप लिन सकेको छैन ।

वि.सं.१९७६ सालमा कविको सामाजिक काव्य 'सत्य कलिसम्वाद' निस्कन्छ । यो काव्य भारतीय समाजमा मुगल आक्रमणलाई लक्ष्य गरी लेखिएको भए तापनि सूक्ष्म रूपले विचारगर्दा नेपाली जन-जीवन जताततै झल्केको पाइन्छ । 'सत्य-कलि संवाद' निर्विवाद रूपमा कवि लेखनाथ र नेपाली कविताकै पनि सामाजिक चेतना र सांस्कृतिक पुनर्जागरणको प्रथम शिशु अभिव्यक्ति हो र यस काव्यले लेखनाथ आधुनिक युगतिर र आधुनिक काव्य प्रवृत्तितिर उन्मुख भएको संकेत प्रदान गर्दछ । यस काव्यमा पाइने नेपाली जनजीवनको यथार्थ चित्र युगकालीन हिन्दुस्थानको समयान्तरणमा र स्थानान्तरणमा आधारित छ, अनि चन्द्र शमशेर र अंग्रेजको स्तुतिको अति रञ्जना धमिलिएको छ । तैपनि तात्कालिक शासनका चक्रप्रति चक्रको आघातले गर्दा कवि लेखनाथमाथि प्रशस्त कठिनाइ आइपरेको सुनिन्छ । यसैले गर्दा क्रमशः लेखनाथको लेखनी कुण्ठित हुँदै गयो र अभि विषयवस्तुको संकटका साथै हेमराज गुरु र राममणिको व्याकरण सिद्धान्तको फलस्वरूप भाषाको संकट पनि बढ्दै गयो । १९८६ सालमा लेखनाथको भीम शमशेरको स्तुतिमा केन्द्रित 'गीताञ्जली' स्तुति काव्य प्रकाशित भएको छ । संक्षेपमा लेखनाथको काव्य यात्राको प्रथम चरणको गतिविधि पछि अर्को चरणमा अन्य कुराहरु उल्लेख गरिएको छ ।

३.३.२ द्वितीय चरण (वि.सं. १९९१-२००७)

लेखनाथ पौड्यालको काव्ययात्राको दोस्रो चरण वि.सं.१९९१ साल देखि आरम्भ हुन्छ । यस कालमा उनका स्फुट रचना 'जीवन चङ्गा', 'काल महिमा', 'सत्य सन्देश', 'गौथलीको चिरीविरी' आदि नै देखा पर्दछन् र यिनै रचनामा शैलीको परिपाकका साथै दर्शनको परिपक्वताद्वारा प्रेरित शान्तरसको प्रौढता पाइन्छन् । कृतिको रूपमा चाँहि 'ऋतु विचार'(वि.सं.१९९१), 'बुद्धि विनोद'(वि.सं.१९९४), 'लक्ष्मीपूजा' नाटक -वि.सं.१९९४) र 'त्याग र उदयको युगल प्रकाश' (वि.सं.२००२), आदि देखा पर्दछन् ।

वि.सं. १९९१ सालको 'ऋतुविचार' ले लेखनाथको कवि व्यक्तित्वको प्रौढ रूप प्रकट गर्दछ । मूलतः नेपाली प्रकृतिको चित्रणमा केन्द्रित यस खण्डकाव्यमा पुरानो 'ऋतुविचार' को तुलनामा भाव र शैलीको परिपाकका साथै सामग्रीका दृष्टिले पनि ठूलो परिवर्तन र परिवर्द्धन देखिन्छ । वि.सं. १९९४ सालको 'बुद्धि विनोद' मा प्रश्नै-प्रश्न भएतापनि अध्यात्मवाद र भौतिकवादको द्वन्द्व छ । 'लक्ष्मीपूजा' नाटक तत्कालीन समाजमा प्रचलित जुवालाई लक्ष्य गरी लेखिएको छ । 'त्याग र उदयको युगल प्रकाश' जुद्ध शमशेरको राज्य त्याग वा सन्यास

ग्रहण र पदम शमशेरको उदयको स्तुतिपरक वर्णन गर्ने काव्य हो । संक्षेपमा लेखनाथको काव्य यात्राको दोस्रो चरणको सारांश पनि यही हो ।

३.३.३ तृतीय चरण (वि.सं.२००८- वि.सं.२०२२)

वि.सं. २००८ सालदेखि वि.सं. २०२२ साल सम्मको समयलाई कवि लेखनाथको काव्ययात्राको तेस्रोमोड भन्न सकिन्छ । यो काल उनको सम्मानकाल हो । वि.सं. २००७ साल पछि उनको 'पिंजराबाट छुटेको शुगा' देखा पर्दछ । यो उनको प्रौढ तथा परिपक्व रचना हो । यसमा पनि उनी आफूले भाषा सेवा गर्न नसकेको र आफू जर्जर, शिथिल र शक्तिहीन भएको अनुभव गर्दछन् । दोस्रो चरणको परिणाम 'लालित्य' (वि.सं. २०१० साल) को प्रकाशन हो । दोस्रो मोडको अन्त्यतिरै समाजदर्शन र अध्यात्म-दर्शनलाई युग सापेक्षतामा हेर्दै त्यसलाई हृदयङ्गम गरेकोले दोस्रो मोडमै थालिएका 'अमरज्योतिको सत्यस्मृति' र 'तरुण तपसी' नव्यकाव्य (महाकाव्य-समकक्ष) लाई उनी तोडमोडमा आइपुगेपछि पूरा गर्दछन् । यसैताका कविको अर्को रचना 'मेरोराम' (वि.सं.२०११ साल), प्रकाशित हुन्छ ।

'अमरज्योतिको सत्यस्मृति' काव्य प्रजातन्त्रको हावापानीमा प्रकाशित भएको छ । महात्मा गान्धीको हत्या भएपछि उनको सम्झनामा लेखिएको यस शोक-काव्यमा कवि लेखनाथले मानवतावाद र अध्यात्मदर्शनको समन्वयमा आधारित चेतना प्रकट गरेको पाइन्छ । नेपाली समाजमा संचारित प्रगतिवाद र प्रजातान्त्रिक विचारलाई आफ्नो वैचारिक सीमाभित्र आगाल्दै लेखनाथ 'तरुण तपसी' सम्म आइपुगेको अनुभव हुन्छ । लेखनाथको अध्यात्मचेतना युग चेतनासागै सम्पूर्ण चैतन्य भावनासाग र प्रौढ कविका प्रौढ भावना उत्तिकै परिपक्व शैलीसँग एकाकार भएको यो 'तरुण-तपसी' नव्यकाव्य लेखनाथको कवित्वको सबैभन्दा उच्च उपलब्धिका रूपमा देखा पर्दछ ।

यसै बखत लेखनाथका पुराना कविताको आंशिक सङ्कलन 'लालित्य' (वि.सं.२०१०), प्रथम भाग प्रकाशित भएको छ भने नयाँ फुटकर रचनाको दृष्टिले प्रचलित प्रगतिशील साहित्यको प्रभावमा परेर उनका केही हास्य-व्यङ्ग्य कविता (वि.सं.२००८-२०११ साल सम्मका) छापिन्छन् तापनि उनको शान्तरस प्रधान काव्य चेतना नै सर्वोपरि छ । वि.सं. २०१३ सालदेखि 'इन्द्रेणी' पत्रिकाको आरम्भ हुन्छ र साहित्यमा पुनः सौन्दर्यको तृष्णा प्रबल हुन थाल्दछ । लेखनाथको फुटकर कवितामा पनि यसको प्रभाव परेको पाइन्छ ।

माथि नै भनिसकियो, यो काल लेखनाथको काव्य रचनाको सम्मान काल हो । वि.सं. २००८ सालमा लेखनाथलाई कवि शिरोमणि (मासिक रु.२००। सहित) उपाधि दिइयो ।^{११}

वि.सं. २०११ सालमा काठमाण्डौ साहित्य प्रेमीहरुद्वारा उनको रथयात्रा गरियो ।^{१२} एकेडेमीको गठन भए पछि वि.सं. २०१४ सालमा उनलाई यसको सदस्यता प्रदान गरियो ।

वि.सं. २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि राष्ट्रवादी स्वर लेखनाथका कवितामा विशेष रूपमा मुखरित हुन्छ । 'लालित्य' दोस्रो भाग (मरणोपरान्त वि.सं. २०२५ सालमा प्रकाशित) का कतिपय कवितामा यो राष्ट्रवादी ध्वनि सुनिन्छ । लेखनाथको 'भर्तृहरि निर्वेद' (वि.सं.१९७४) बाटै टुसाएको र 'लक्ष्मी पूजा' (वि.सं. १९९४) मा अतिरञ्जनाको प्रचुरताले गर्दा दुर्घटित भएको, तैपनि अतृप्त र असमर्थ पूर्वीय ढाँचाको सफल नाटक रचनाको आकाङ्क्षा वि.सं. २०२० सालमा 'भर्तृहरि निर्वेद' नाटकका माध्यमबाट पुनः व्यक्त भएको पाइन्छ ।

कवि शारीरिक दृष्टिले अशक्त हुँदै गए पनि महाकाव्य लेख्ने धोको उनमा बाँकी रहेको भेटिन्छ । उनको बुढेसकालको अधूरो रचना 'गङ्गा गौरी' महाकाव्यांश हो । उनी मृत्यु शैयामा हुँदा उनकै मुखबाट निस्केको कविता :

यो दुःख भोग्ने परमेश्वरै हो,
यो देह उको रहने घरै हो ।
यो भर्तृहरि दुःख अवश्य मान्छ,
सुटुक्क सामान लिएर जान्छ ॥^{१३}

कवि लेखनाथमा देश-प्रेम र देशाभिमान अटल थियो नभए उनले औषधोपचारको निमित्त आफूलाई भारत लगिन लागेको बेलामा देवघाट जाने इच्छा प्रकट गर्ने थिएनन् । यसरी आफ्नै देशमा प्राण छोड्ने इच्छा भएको हुदा कविको निधन वि.सं. २०२३ साल शिवरात्रिका दिन देवघाटमा हुन्छ ।^{१४} उनको यो निधन राष्ट्रिय अफ नेपाली जातिकै शोक बन्न गएको पाइन्छ ।

११. गोरखापत्र, वि.सं. २००८ साल असार २९ गते

१२. उत्तम कुवर, 'कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याल, 'स्रष्टा र साहित्य', पृष्ठ : ३०

१३. ने.रा.प्र.प्र., 'आखिरी कविता, 'आधुनिक नेपाली कविता, पृष्ठ: २३

१४. डमरुबल्लभ पौड्याल, 'कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याल', भानु लेखनाथ विशेषाङ्क पृष्ठ १३१

३.४ 'तरुण तपसी' काव्यको मूल विषयवस्तुका रूपमा समाज

३.४.१ विषय परिचय

'तरुण तपसी' काव्य मूलतः प्रकृति काव्य हो । तरुको जीवन गाथालाई मान्दा यसको केन्द्रीय विषयवस्तु प्रकृति नै रहेको छ । यस काव्यमा कृषिसभ्यता सुरु हुनु भन्दा अघिको युगको वर्णन गरिएको छ । यस धर्तिमा रहेका रुखहरुले ती आदिम सभ्यता देखि वर्तमान युगसम्म आइपुग्दा मानवजाति जति जति विकशित भयो त्यति नै प्रकृतिलाई नाश गर्न खोज्यो । त्यो वृक्षको कारुणिक गाथाको चित्रण प्रस्तुत गरिएको छ ।

तरुण तपसी काव्य प्रकृतिकाव्य हुँदा-हुँदै पनि यसको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष सामाजिकता हो । तरुण तपसी काव्यमा व्यञ्जनात्मक रूपमा समाजको चित्रण गरिएको छ । अर्घौंअर्चलेको ग्रामीण समाजदेखि लिएर राजधानीको सहरी समाजको पनि चित्रण तरुण तपसी काव्यमा गरिएको छ । हाम्रो समाजमा धनी र गरिबबीच ठूलो असमानता रहेको छ । समाजमा हुने खानेहरुले हुँदा खानेहरुलाई सधैं दबाउने प्रवृत्ति रहेको छ । नेपालीको आर्थिक अवस्था न्यून भएका कारणले गर्दा आर्थिक संकटबाटै सामाजिक सङ्कटको अवस्था सिर्जना भएको कुरा यस काव्यमा प्रस्तुत भएको छ । अर्थात् कविले आफूले भोगेको सामाजिक र आर्थिक स्थितिको प्रभाव यस काव्यमा परेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक परिस्थितिको प्रभाव पनि तरुण तपसी काव्यमा परेको पाइन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धमा जित्ने र हार्नेबीचको तिक्तता, चीनमा भएको क्रान्ति, भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम आदि अन्तर्राष्ट्रिय समाजको चित्रण तरुण तपसीमा भएको छ । नेपालमा राणाहरुले चलाएको निरंकुश शासनको चित्रण पनि यस काव्यमा भएको छ । सिकारीले चराको हत्या गरेको, भोको अतिथिको दयनीय अवस्था, मौरी, मुसा र मनुष्यको सञ्चयवृत्ति, बहदो व्यापार विनिमय, धनमहिमा आदि कुराको वर्णन गर्दै समाजमा रहेको वर्ग संघर्षलाई देखाइएको छ । पूँजीवादको प्रारूप, स्वार्थमूलक आसुरी प्रवृत्तिद्वारा संकटग्रस्त मानवको कथा लेखनाथले तरुण तपसीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।^१ व्यापार विनिमय परम्पराको सुरुवात भई पूँजीवादी सभ्यताले समाजमा जरा गाड्दै गएको छ । लेखनाथ पौड्यालले तरुण तपसीमा प्रस्तुत गरेका समाज चित्रणका केही साक्ष्यहरु यस प्रकार छन् :

कतै दायँ बायाँ तिरभर पनी नेत्र नधरी

जथाभावी चल्दा अबुभ्र बटुवा टम्टम गरी ।

१. वासुदेव त्रिपाठी, 'लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन' (वि.सं. २०३४) पृष्ठ : २९७

म थर्कन्थे, भन्थे पनि गिडगिडाई तिनिकन
दुवै आँखा हेरी हिँड जमिनमा, अन्ध नवन ॥ २/५

ठगी चोरी, डाँका हरकिसिमको भेल बखडा
कुटमारी, गाली कपट, कटुवा वैर भगडा ।
घृणा, ईर्ष्या, हत्याप्रभृति जति छन् दुर्गुण कडा
सबैको मूलैमा अधम सरुवा सञ्चय खडा ॥ १०/२८

जगत्मा पैसाले विनिमय-कला खूब सजिलो
भयो भन्दै होला मनुज तर त्यो छैन सजिलो ।
त्यसैले गर्दामा हरकिसिमका सङ्कट कडा
खडा हुन्छन् यद्वा जुग जुग ठुला भेल बखडा ॥ ११/१८

कुनै थुप्रो खानाउपर पनि खाना थपि थपी
चुसी चाटी टोकी चिजविज अनेकौँ लपलपी ।
डकारी खै मेरो मधुरी हजमी पाचक भनी
शिशी बट्टा खोजी गजबसित लड्थे कनिकनी ॥ १३/२३

म खाऊँ मै लाऊँ, सुख सयल वा मोज म गरुँ
म बाँचूँ, मै नाचूँ अरु सब मरुन् दुर्बलहरु ।
भनी दाहा धस्ने अबुभ शठदेखि छक परी
चिता खित्का छोडी अभयसित हाँस्यो मरिमरी ॥ १८/२८

‘तरुण तपसी’ काव्यमा नेपाली समाजको चित्रण सबल रूपमा भएको छ । उपर्युक्त उदाहरणहरुमा नेपाली समाजको ऐना प्रष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । साक्ष्य (१) मा मानिसमा लोभलालचको प्रवृत्तिको अन्त्य होस्, सबैलाई समान व्यवहार होस्, आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्नका लागि अन्धो बन्ने प्रवृत्ति नहोस् भन्ने भावना लेखनाथले व्यक्त गरेका छन् । उदाहरण (२) मा मानिसमा सञ्चय वृत्तिले गर्दा ठगी, चोरी, डाँका, कुटमारी, गाली, कपट, वैर, घृणा, ईर्ष्या, हत्या आदि प्रवृत्तिहरु बढ्दै गएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । यस्ता प्रवृत्तिले गर्दा

समाजमा दुष्कर्म र दुर्घटनाहरु बढ्दै गएका छन् । पूँजीवादी समाजमा म र तँ को भावना बढ्दै जाने तथ्य तरुण तपसीमा प्रस्तुत भएको छ ।^२ साक्ष्य (३) मा पूँजीवादी अर्थतन्त्रले गर्दा धनको महिमा बढ्दै गएको र यसले ठूला ठूला संकट र भ्रमेलाहरु देखा परेका कुराहरु अभिव्यक्त गरिएको छ । साक्ष्य (४) मा हुने खानेहरुले डकारी डकारी खाएका, मोजमस्ती गरेका र खाना पचाउन पाचक खानुपर्ने अवस्थाको सिर्जना भएको तर गरिबहरुले भने हातमुख जोड्न समेत नसकेको समाजको वर्गीय असमानतालाई देखाइएको छ । साक्ष्य (५) मा समाजमा स्वार्थी प्रवृत्ति बढ्दै गएको, आफू मात्र खाने, लगाउने र मोज गर्ने नराम्रा प्रवृत्तिहरुलाई उजागर गरिएको छ । यस श्लोकलाई बालकृष्ण समले आजसम्मको सर्वोत्तम श्लोक मानेका छन् ।^३

‘तरुण तपसी’ काव्य समाज चित्रणका दृष्टिले जीवन्त रहेको छ । तपसीले देखेका र भोगेका समाजका विशेषतालाई तरुण तपसीमा समेटिएको छ । सभ्यताको सुरुदेखि आजको मानव सभ्यता सम्मको परिस्थितिलाई समेट्ने काम यस काव्यमा गरिएको छ । समाजमा भएको हिंस्रक प्रवृत्तिका बारेमा गम्भीर टिप्पणी गरिएको छ । कृषियुगको आगमन पछि समाजमा वर्ग विभाजन हुँदै गएको, सम्पन्न वर्ग र गरिब वर्ग गरी समाज दुई वर्गमा बाँडिएको चर्चा गरिएको छ । सामन्तवादी र पूँजीवादी समाजमा जुन प्रकारको शोषणयुक्त चलन देखापऱ्यो त्यसले समाजमा लडाइँ सिर्जना गरेको प्रसङ्ग यस काव्यमा छ । समाजमा धनको मूल्य बढ्दै जानु, वैज्ञानिक हातहतियार सिर्जना हुनु धर्ममा पाखण्डीपन देखा पर्नु, मानिसमा अहङ्कारीपन बढ्दै जानु जस्ता समाजका खराब प्रवृत्तिहरुलाई यस काव्यमा सुरु देखि उन्नाइस विश्राम सम्म प्रस्तुत गरिएको छ । ती उन्नाइसै विश्राममा भएको सामाजिक पक्षलाई अलग-अलग रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

३.४.२ प्रथम विश्राम

पत्नी शोकले दुःखी भएका कवि आफ्नो पीडालाई शान्त पनि भौँतारिरहेका हुन्छन् । दुङ्गे तट भएको नदीको किनारमा रहेको वृक्षको चौतारोमा पुग्दछन् । वर्षा यामको समय थियो । कवि चौतारोमा बस्दा तपस्या गर्ने विचार गर्दछन् । यसै विषयमा सोच्दा सोच्दै रात पर्छ, अन्धकार फैलन्छ । निन्द्रा लिने चेष्टामा छटपटाउँदा-छटपटाउँदै रातको अन्तिम पहरमा कवि झुकाउन पुग्छन् । त्यसै तन्द्रा बस्थामा उनी अगम, अगोचर, अपरपदको नगिच

२. वासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत् पृष्ठ : ३००

३. बालकृष्ण सम, भूमिका, तरुण तपसी

पुग्दछन् र विरह पीडा सबै विर्सन्छन् ।^१ उनी अवर्णनीय ब्रह्मानन्दको अनुभव गर्न थाल्छन् । विषयवासना र भौतिक जगत् सबै लुप्त भएर उनका दृष्टिमा स्फटिक भन्दा सयगुना र शरच्चन्द्र भन्दा लाखौं गुना उज्वल छवि मात्र प्रकाशमान हुन्छ ।

उनी श्रदासिक्त भई त्यस छविमा विलीन हुन तत्पर हुनासाथ त्यो दृश्य हराएर जान्छ । उनी चिन्तातुर भई छटपटाउन थाल्छन् । त्यसैबेला उनले सौभाग्यवश कुनै दिव्य तरुण तपसीको दर्शन पाउँछन् :

सुधाको त्यो भर्ना, कवि हुन गये सीकर सरी
थियो त्यो शोभाको जलधि, कविजी मञ्जु लहरी ।
मिठो त्यो मिश्रीको रस मधुर मिश्री कवि थिये
अहा ! कस्तो कस्तो अगम छविमा तन्मय भये ॥ १/१८

अमृतको त्यो भरना जस्तै थियो र कवि शिखर जस्तै भए भन्ने कुरा प्रस्तुत कवितामा व्यक्त भएको छ ।

३.४.३ द्वितीय विश्राम

वृक्षरूपी तपसीको जन्म हुन्छ । यति बेला उनको तन शिथिल थियो, मुन्टो लुलो थियो, पाउ रौं जस्ता कलिला थिए । तलतिर कठोर ढुङ्गा थिए, माथितिर शून्य आकाश थियो । बटुवाहरु बाटामा हिड्थे र उनको कोमलता र असहायपनको ख्याल नगरी कुल्चन्थे । खडेरीले पोलेर उस्तै सताउँथ्यो भन्ने कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

म जन्मेको मात्रै, तन शिथिल, मुन्टो पनि लुलो
कलीला रौं जस्ता पयर, अडिने शक्ति फितलो ।
चुचे दाढे ढुङ्गा तलतिर कडा, माथि छ खडा
कठै ! त्यो शून्यात्मा मलिन नभको शून्य मुखडा ॥ २/३
कतै दायँ बायाँ तिलभर पनी नेत्र नधरी
जथाभावी चल्दा अबुभ बटुवा टम्टम गरी ।
म थर्कन्थे, भन्थे पनि गिडगिडाई तिनिकन
दवै आँखा हेरी हिंड जमिनमा, अन्ध नवन ॥ २/५

४. केशवप्रसाद उपाध्याय, 'तरुण तपसीको पूनर्मूल्याङ्कन' (वि.सं. २०३४) पृष्ठ : १३

यी पद्यांशका माध्यमले कवि लेखनाथ पौड्यालले त्यस समाजमा भोगेका भोगाइहरू, असहयोग र सत्ताधारीको थिचोमिचोलाई कविता मार्फत यस विश्राममा व्यक्त गरेका छन् ।

३.४.४ तृतीय विश्राम

तपसीले आफ्नो व्यथा सुनाउन थालेको प्रसङ्गबाट यस विश्रामको सुरुवात भएको छ । शरदऋतु लाग्छ, सबै खोलानाला, ताल, नदीहरू सङ्ग हुन थाल्छन् चारैतिरबाट पशुहरू आएर तपसी रुखका अङ्ग प्रत्यङ्ग टोक्न लुच्छन थाले । कीराले जरामा टोक्ये । कतै छाला चिरिन्थ्यो । यो दुःखमय किशोरावस्थालाई प्रकृतिको सेवा र उपचारले वित्थ्यो -

कुवा, खोला-नाला, सर, दह तथा ताल, तटिनी
सबै सङ्गले, झल्के, अति विमल ऐनामय बनी ।
जहाँ हेर्दा नीलो गगनतल चुर्लुम्म सकल
डुबेको देखिन्थ्यो मुनि मन सरी स्वच्छ विमल ॥ ३/३

कुनै मुन्टै टोका भनि नयन दिन्थे उपर ती
कुनै खेल्दै चल्दै घुसुघुसु धकेल्ये मकन ती ।
कुनै दल्ये, मल्ये, हरकिसिमका युक्ति-बलले
कठै ! यस्तै चालासित कठिन धेरै दिनचले ॥ ३/७

कतै छाला लत्क्यो, बलसित कतै चर चिरियो
कतै पल्ट्यो आलो उकुच, उसमा सूच भरियो ।
कतै तर्क्यो मर्क्यो, तन सब भयो घायल अति
मलमपट्टी गर्थी फगत बिचरी नर्स नियति ॥ ३/९

यसरी तरुले आफ्नो किशोरावस्था पार गर्दा भोगेको ती कष्टप्रद अवस्थामा पनि ईश्वरको पुकारा गरेका छैनन् । बरु प्रकृतिलाई नर्सका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.४.५ चतुर्थ विश्राम

हेमन्त लाग्छ, तपसी रुखलाई जाडाले कक्क पाछ्छ । उनलाई शित, तुषाराले चुट्छ । रुन्चे, मलिन घाम क्षणिक थियो र प्यारो लाग्दथ्यो, यस प्रकारको यातनादायी कठोर तप गरेर तपसी कष्ट सहिष्णु भए, पुष्ट भए, बलिया भए । शिशिर आयो गयो, वसन्त लाग्यो । वसन्त श्रीले उनीसित फागु खेल्छन् । त्यसैबाट तपसीका शिरमा नयाँ पालुवा लागे र फुल फुले । अब उनी 'तरुण तपसी' भए ।

३.४.६ पञ्चम विश्राम

‘तपसी तरुण’ अब छायादार विशाल वृक्षमा परिणत हुन्छ । बाटो हिड्ने बटुवाहरु त्यस मुनि विश्राम गर्न थाल्छन् । त्यति बेला उनी खुसी हुन्थे । जगत्को कल्याण गर्ने कामना उनमा उम्रीयो । केही दिनपछि, मानिसहरुले रुखका फेदमा चौतारो चिनिदिए । अब चराहरु पनि भुम्मिएर गीत गाउन थाले । यस्तैमा एक दिन कुनै सिकारी आएर एउटा चरालाई गुलेलीले हानी भुँइमा खसालिदियो । तपसी भए-चकित र वेदना व्यथित भए -

कठै ! चल्दो फिर्दो प्रकृति - पुतली त्यो निमिषमा
अकालैमा त्यस्तो गतिसँग परी कालवशमा ।
लडेको देख्नाले हृदय सहसा चर्च चिरियो
दया ज्यादा लाग्यो नयन युगको मोति छरियो ॥ ५/२२

निभ्यो साँढै राम्रो अमरपुरको दीप छिनमा
गियो कालो पर्दा भय-चकित मेरा नयनमा ।
चरीको ‘चीं चीं’ मा उस बखत मैले जुन कुरा
सुनेथें, त्यो सुन्दा तिमि पनि हुनेछौं अधमरा ॥ ५/२६

समाजमा अब हत्याहिंसाको श्रृंखला बढ्न थाल्यो । यो देखेर कवि चकित भए ।

३.४.७ षष्ठम विश्राम

तपसीले व्यथाको त्यस क्रूरता माथि सुर्ता शोक र विलाप गरे । घाइते चरीले मूक विलौना गरी आफ्नो करुण-व्यथा सुनायो । मानिसको हिंसा वृत्तिको निन्दा गर्दै दयाको महिमा बखानी, बिचरो चरो मय्यो :

शिकारीको भ्रम्टा तन - बिच परेथ्यो जब अनि
चरी बोल्यो चीा चीा गरिकन कठै ! व्याकुल बनी ।
म मर्ने बेला भो तर मनुज ! तिम्रो मनुजता
कता भाग्यो, त्यसको भरसक बुझे है तिमि पता ॥ ६/२

दुवै भाले - पोथी हरबखत पालो गरि गरी
लगी दिन्थ्यौं चारा विकल बचराको मुखभरी ।

अकेली सुत्केरी अब शिव हरे ! दीन बिचरी !

गुजारा गर्ली त्यो कसरी टुहुरा पालन गरी ? ॥ ६/१५

न चाँडो जाने भो सहजसित यो प्राण - पवन

न सक्छु, यो वाधा सहन अथवा शान्त रहन ।

न थामिन्छुन् आँशू नत छ, अरु क्यै जीवनगति

कठै ! कस्तो पापी कति कुपित यो क्रूर नियति ॥ ६/१९

यती भन्दा भन्दै क्षणभर भयो मूर्छित चरो

शिकारी के सम्भोस् कपट - पटु त्यो मूर्ख विचरो ।

दियो उस्ले उल्टो फटपट पुरस्कार भरण

बनिन् माता पृथ्वी उस विहगको अन्त्य शिरण ॥ ६/३०

यी पंक्तिहरुका माध्यमबाट समाजमा बढेको हत्याहिंसा र त्यसले निम्त्याएको मृत्युलाई प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा हुने खाने वर्गहरुले हुँदा खाने वर्गहरुलाई सधैं यस्तै पीडा दिन्छन् । यसका कारणले सोझा - सादा वर्गको मृत्यु भएको छ ।

३.४.८ सप्तम विश्राम

तपसीले त्यस चराको मृत्युपछि अरु चराहरु भयभीत भई भागेको देखे । उनले त्यस चरीले छद्मको दुई थोपा रगतमा सारा पृथ्वी डुबेको अनुभव गरे-

‘चरीले छाडेको फगत दुई थोपा रगतमा

डुबेकी नै देखेँ सकल पृथिवी त्यो बखतमा ।

दिशा देखेँ मैला, वरपरि सबै शैल धमिला

नदी देखेँ काली शिव शिव ! उनै पुण्य सलिला ॥ ७/४

उनलाई मानवमा निहित हिंसा र क्रूरताले सारा सृष्टि कालो भएको प्रतीत भयो । यस्तो निन्दनीय हिंसात्मक कुरुच र विकृतिले ढाकिएको विश्वको वातावरण कुनै दैवी उपायले पवित्र र स्वच्छ होला भनेर घोरिन थालेका तपसी चपल गति, सङ्कल्प-रथमा सवार भएर गगनपथको अगम महायात्रामा प्रस्थित भए । उनलाई त्यस यात्रामा भुवनको अगम, अगोचर स्थितिको बोध भयो । उनी शिष्य थिए र शान्त, नील-गगन उनका गुरु । उनलाई आत्मज्ञान प्राप्त भयो । सुख दुःखको सांसारिक अनुभूतिभन्दा माथि उठेर अनासक्त भएर जगत्को रीतिनीतिको अध्ययन गर्न सक्ने बने । उनको मानसिक वेदना पनि हरायो । उनी जति-जति ध्यान मग्न हुन्थे, उति-उति परमानन्दको अनुभूति पाउँथे । उनले आफूमा

निःस्वार्थ प्रेमको ज्योति जगाए । अब कसैले आफूलाई पीडा दिँदा पनि उनी त्यो मूर्ख वा अज्ञानीको कार्य हो भनेर सन्तोष तथा धैर्य लिन सक्ने भए ।

३.४.९ अष्टम विश्राम

तपसीले मानव, पशु, पक्षि, दुःखी, सुखी, छूती, अछूती, विद्वान, मूर्ख, त्यागी, भोगी, धनी, गरिब सबलाई यौटै ईश्वरका सन्तान ठानी आश्रय र छाया दिन थाले । अब जटाका लट्टामा चपल चरा चहचह गर्थे, चौकीमा बटुवाहरु र कृषकहरुलाई छडी देखाई चौताराबाट धपाइ दिन्थे, तपसी दुःखी भएर रुन्थे, पथिकहरुलाई कसैले आदर र प्रेमसाथ पानी र सर्वत दान गर्दा भने तपसी खुसीले मानवमति सदैव यस्तो रहोस् भनिठान्थे-

कुनै वेला ढाक्रे कृषकहरुलाई हट भनी
हटाई हप्काई तमकसित ताकतै, छडि पनि ।
थलामारी बस्ता चतुर पुरवासी जनहरु
चिरिन्थ्यो त्यो छाती, किन किन म रुन्थे धुरुधुरु ॥ ८/१४

कुनै वेला ढाक्रे कृषकहरुकै आदर गरी
लगी गाग्री-गाग्राहरुबिच मिठो सर्वत भरी ।
कहन्थे यो खाऊ, पथ-जनित गर्मी मथर होस्
म भन्थेँ त्यो सुन्दा मनुज- मति यस्तै स्थिर रहोस् ॥ ८/१५

कुनै ढाकेले कृपाकलाई हप्काएको देखेर कविको छाती चिरिन्थ्यो । तर कुनै मानिसले आदर गरी सर्वत खाऊ भन्दा कवि प्रसन्न भएर मानिसको मति सधैं यस्तै स्थिर रहोस् भनेका हुन् ।

३.४.१० नवम विश्राम

शिशिरको कुनै एक रातमा एउटा भोको गरिब तपसीको आश्रयमा आएर केही खानपिन नगरीकन सुत्दछ । उसको जीउमा भुत्रो लुगा मात्र थियो, अधरमा कलेटीको खस्रो रेखा थियो, नयनयुगल गडेका खोपा जस्ता थिए र ती आँसुले भरिएका थिए । उसको शरीर भोको र जाडाले गर्दा काँपिरहेको थियो । त्यो देखेर तपसी दुःखी र दया द्रवित भए-

‘कठै ! चिल्यो कन्था फगत लिपिटो मात्र हरमा
कलेटीको खस्रो अति मलिन रेखा अधरमा ।
गडेका खोपा भैं नयनयुग, आँशू गहभरी

बगेको देखिन्थ्यो, कर चरण काम्थे थरथरी ॥ ९/५

विधाताले जन्मेदेखि नै प्राणीको जीवन धारणका लागि माताका स्तनहरुमा दूध भरिदिएका हुन्छन् । धर्तीले सबैलाई पुग्ने खाद्य दिन्छिन् । तर पनि मानिस खान नपाएर मर्दछन् । यस्तो किन हुन्छ, भन्ने विषयमा विचार गर्दा केही चतुर व्यक्तिहरुले आवश्यकता भन्दा अत्यधिक मात्रामा धन सञ्चय गर्नु र सोभ्ना साभ्नाहरुको भाग खोसिदिनु नै कारण हो भन्ने तपसीलाई लाग्यो । सम्पन्न व्यक्तिहरुले आफूले खान नसकी थुपारेको पदार्थ विपन्न व्यक्तिहरुलाई दान गरिदिए समस्याको समाधान हुन सक्ने थियो भन्ने तपसीले सोँचे ।

३.४.११ दशम विश्राम

आफूसित फलफूल भए त्यही दिएर भोको अतिथिको सत्कार गर्दो हुँ भन्ने भावना तपसीमा उदायो । उनले सोचेंका केही कालपछि तपसी तरुमा फल फले र उनी रमाए :

सबै आये, खाये, प्रणयसित गाये गुण पनि
रमाये, फैलाये सुयश तपसी धन्य छ ! भनी ।
तपस्याको मेरो अमृतमय चिल्लो घन-घटा
फुट्यो वर्ष्यो, भल्क्यो परम सुखको पावन छटा ॥ १०/१८
हवाको नाघी त्यो खटन बाँटवारा हठ गरी
जथाभावी डोकाहरु सहित जाबीतक भरी ।
बटुल्ये लोभीले जब अधिक खान अनी पछि
म भन्थें त्यो देखि मनमन घिनाईकन छि, छि : ॥ १०/१९

तपसीलाई मानिसहरुले फलहरु सञ्चय गरेको प्रति घृणा उत्पन्न भयो । मानिसको मौरीको भैं धनसञ्चयको प्रवृत्ति देखेर उनी खिन्न भए । यसै कारणले मानव जातिको पतन भएको हो भन्ने निष्कर्ष निकाले ।

३.४.१२ एकादश विश्राम

मानिसहरुले तपसी तरुलाई लुछलाछ र पिटपाट पारी सबै फल झारे । भोलिपल्ट तिनै फलका थुप्रा पारी विक्रि गर्न थालियो । पैसा हुनेले किने, नहुनेले चित्त बुझए-

लुछेको, लाछेको शिर, सकल काया थिलथिलो
थियो त्यो पिट्टाले, नयन-युगको कान्ति धमिलो ।
उदेकायें, हाँसें मनुज-जुनिको त्यो पतनमा
पय्यो कालो रेखा अलिकति उदासीन मनमा ॥ ११/६

सफा सेता-राता कमरविच ताता गरि गरी
दबायेका चक्की जतनसित भिक्तै अधि सरी ।
दिनेले त्यो पाये, दिन-लिन नशक्ने जनहरु
चले पैसा छैनन्, भनि मन बुझाइ लुरुलुरु ॥ ११/११

पैसाको आविष्कारले मानिसमा लोभ, हिंसा, ईर्ष्या, क्रूरता र शोषण तथा
युद्धको प्रवृत्ति आएको हो भन्ने तपसीले ठहर गरे ।

३.४.१३ द्वादश विश्राम

तपसीले मुद्राका विषयमा तर्क-वितर्क गर्दा गर्दै वर्षाको समय आइपुग्यो । अँध्यारो
साम्राज्य थियो, औँसीको रात थियो -

धमीलो त्यै पैसा-विषयक कडा तर्क मनमा
घुमेकै मौकामा ऋतु पनि घुमे क्यै भुवनमा ।
खडा भो वर्षाको समय, फिर त्यो कृष्ण-रजनी
अँध्यारो औँसीको, धन-पटलले गुम्फित पनि ॥१२/२

चारैतिर अन्धकार थियो । तपसीले जुनकीरी टिलपिल गरी यत्र-तत्र चम्केको देखे ।
सबैको भँ उसको प्रकाशमय आनन्दी जीवन क्षणिक थियो । हावा र मुसलधारे पानीले
उसको जीवनलीला समाप्त गरियो-

म यस्तो भन्दै छू निमिषभरमा दर्दर गरी
हवा साथै वर्ष्यो जल मुशलधारेपन धरी ।
खतम् भैगो उसको पिलिपिलि सँगै जीवन-कला
गयो उस्ले मेरै शिरविच कठै ! दीर्घ सुकला ॥ १२/२७

जुन व्यक्तिहरु देशको लागि केही गर्छु भनेर लाग्दछन् । त्यस्ताको छिट्टै नास हुन्छ ।
जुनकीरी पनि एकछिन उज्यालो दिँदै थियो । उसको नास मुसलधारे पानीसँगै छिटो जीवन
कला समाप्त भएको छ ।

३.४.१४ त्रयोदश विश्राम

तपसीले विभिन्न प्रकारका मानिस र तिनका गतिविधिको अवलोकन गर्ने मौका पाए
। तिनमा मुख्यतया दुई थरीले उनको ध्यान आकर्षित गरे । एक थरी शोषक थिए र
अर्काथरी शोषित श्रमजीवी । शोषण गर्न सक्ने- सुखी, प्रतिष्ठित, ज्ञानी सभ्य र नाइके हुन
जाने र श्रम गरी पेट पाल्नेहरुचाहिँ निन्दित, उपेक्षित, अपमानित र दुःखी हुन बाध्य हुने

सामाजिक व्यवस्था प्रति तपसीलाई घृणा र दुःख लाग्दछ, भन्ने कुरा यस विश्राममा व्यक्त गरेका छन् ।

३.४.१५ चतुर्दश विश्राम

गरम पसिनाको तानातन हेर्दा-हेर्दै दयालु, दानी र परोपकारी तपसीको जीवन वित्त थाल्यो । एक दिन रसिक गोठाला युवकहरूले चौतारीमा बसी टीका-सिन्दूर लगाएर औँला रुखका फेदमा पुछिदिए । अनि कुनै ढाकेले त्यहीं चामल पोखिदियो । तब कसैले त्यहीं फूल चढाईदियो । त्यहाँ देखि मानिसहरूले रुखलाई देवता ठानी पूजा-आजा गर्न थाले-

कुनै बेला आये युवक रसिला गोप लहडी
भिके ऐना, लाये तिलक पनि सिन्दूर रगडी ।
पुछे, औँला मेरो विपुल कटिमा त्यो सिन्दूरको
बस्यो रातो धस्रो गुरु-सदृश भै मूर्खहरूको ॥ १४/६

चले ग्वाला, ढाक्रे फिर उहि थलामा गइ बस्यो
हिँड्यो ढाक्रे, हिँड्दा अलिकति त्यहाँ चामल खस्यो ।
त्यहाँ त्यो सिन्दूराऽक्षत नगिच देख्यो जब अनि
चढायो अर्काले किन किन मलाई फुल पनि ॥ १४/७

जसै त्यो सिन्दूराऽक्षत सहित देख्यो फुल अनि
रहेछन् द्यौता ई भनिकन भुकांयी शिर पनि ।
थप्यो रोटी, माला, अबिरहरु अर्को अधि सरी
म द्यौता भैहालां अबुभ बटुवाको जुनिभरी ॥ १४/८

कसैले उनलाई भूमे भने, कसैले वनदेवी र कसैले उनलाई वाराही, द्यौराली, भैरव आदि नाउँ दिए । भाकल हुन थाल्यो, अनेक थरी कल्पित कथा कथिए । रुख अब तीर्थस्थल बन्यो । पण्डित, पुजारी र योगीको खाँडो जाग्यो । बलि प्रदान हुन गयो । घुस्याहा र शोषक पनि पूजा गरेर धर्मात्मा कहलिए । कर्मकाण्डको आडम्बर आयो । तर धर्म र देवताको सच्चा अर्थ र भाव हरायो । मानव-समाजको अन्धविश्वास देखेर तपसी दिक्क भए ।

३.४.१६ पञ्चदश विश्राम

तरुण वय विताएर तपसी युग सन्धिमा आइपुगे । यो धर्म र विज्ञानको द्वन्द्वको युग थियो । द्वन्द्वमा तरुण विज्ञानको शङ्का र भय व्याप्त भयो । नियतिवश यस द्वन्द्वमा तरुण विज्ञानले बूढो धर्ममाथि विजय प्राप्त गर्‍यो :-

दुवै लड्दालड्दै नियतिवश विज्ञान बलियो
विजेता भै निस्क्यो, स्थविर विचरो धर्म थलियो ।
थिये मैले हेर्दा तिनि उभय निस्सार नकली
विजेताले पायो तर पनि ठूलो नाम सकली ॥ १५/४

सर्वत्र जडवाद (भौतिकवाद) फैलियो । यो देखेर तपसी जगत् प्रति आँखा चिम्ली ध्यानस्थ भए । उनले अगम नभको नीलपरिधि देखासाथ सांसारिक विषय र प्रपञ्च विर्सिए । उनले स्वर्गका अनेक सुखद दृश्य देखे । त्यहाँ उनले इमान्दार, सत्यवादी, लोकोपकारी मात्र प्रवेश गर्न सक्छन् भन्ने आशङ्का व्यक्त गरे ।

३.४.१७ षोडश विश्राम

रात पथ्यो, चन्द्रमा उदाए, सबैतिर रजतमय जून छरियो । वातावरण आह्लादकारी बन्यो । तपसी रसमय चाँदनीको अमृतपान गर्दागर्दै आफ्नै हृदयको दहमा डुबे । उनले आफ्नो अभ्यन्तरमा गगन गुरु (ब्रह्म ?) को दर्शन पाए र गुरुचरणमा पस्नी उनी रोए । क्रमशः उनले ब्रह्ममा विलयन प्राप्त गरे । उनलाई बाह्य जगत्को भास रहेन, अगम र व्यापक चित् सत्ताको मात्र बोध शेष रह्यो । उनी त्यस बेला फेरी गुरुचरण सम्झीकन भुके ।

३.४.१८ सप्तदश विश्राम

अगम परमानन्दमा एकाम्मे भएर डुबेका तपसी विस्तारै प्रकृतिस्थ भए । उनको स्मृतिपथ उज्ज्वल भएर आयो । उनलाई परलोकको ब्रह्म चमत्कार विपना प्रतीत भयो र यस लोकको तप तथा तपसी जीवन सपना प्रतीत भयो । उनको अज्ञान र विषय ममता नष्ट भयो र उनलाई आत्मबोध भयो । यो विश्व ईश्वरको कविता हो भन्ने तपसीले अनुभव गरे । यसरी सांसारिक विषवासना माथि विजय गरी जीवनमुक्त योगीको भूमिका ग्रहण गरेर उनी हाँस्र थाले ।

३.४.१९ अष्टादश विश्राम

आफू मात्रै हाँसेको हो वा अरु पनि हाँसेका छन् भन्ने जाँच जब तपसीले विश्व निरीक्षण गरे, तब उनले सम्पूर्ण भूमण्डल हाँसोमा निमग्न भएको पाए । तर उनले आफ्नो हास्यमा ज्ञान देखि, अरुको हास्यमा अज्ञान ।

३.४.२० एकोनविंशति

यसरी कविलाई आत्मकथा र अनुभव सुनाई तपसी रुखले अन्य सारा रुखहरूलाई तपसीकै रूपमा चिनाए । मानिसले वृक्ष-जातिमाथि गरेको अन्याय र अत्याचारको करुण चित्रण गरी खेद प्रकट गरेर तपसी त्यसै रुखमा बिलाए । यी सब सुनेर कविको मोह भङ्ग भयो । तप, तपसी र परमतत्त्वको पूर्ण ज्ञान उनले प्राप्त गरे ।

यसरी तरुण तपसी काव्यमा भएको शुरुदेखि उन्नाइसै विश्राममा समाज चित्रणका बारेमा सामान्य रूपमा चर्चा गरियो । यसको विस्तृत चर्चा अन्य शीर्षक तथा उपशीर्षकका माध्यमबाट अगाडीका पृष्ठहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.५ जातिका आधारमा तरुण तपसी काव्यमा प्रयुक्त सामाजिकताको विश्लेषण

मानव समूहमा विभिन्न जातिहरू हुने गर्दछन् । साहित्यकार कुनै न कुनै जातिको सदस्य हुन्छ । जातिको आफ्नै साँस्कृतिक रहन सहन हुन्छ । उसले भोगेका भोगाईहरू, उसलाई त्यहाँको समाजले पारेको प्रभाव र त्यस जातिको जीवनमा घुलमिल भएर अविभाज्य रूपमा रहेका हुन्छन् ।

लेखनाथ पौड्यालले आफूले देखेका भोगेका र अनुभव गरेका कुराहरूलाई वृक्षका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । मानव समाजमा कृषियुग आएपछि देखिएको वर्ग विभेदको बारेमा पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यस वर्ग विभेदले निम्त्याएको हिंसालाई 'तरुण तपसी' काव्यमा एउटा वृक्षलाई विषयवस्तु बनाएका छन् ।^१ वृक्ष जातिलाई विषय बनाउने क्रममा तपसीलाई मानवीकरणको रूप दिइएको छ । उसले तरुमा अन्तर्निहित मानवीय व्यक्तित्व र त्यसले युगौं देखि मानवका सुख-दुःखको कुरालाई नजिकबाट नियालेर हेरेको छ । अभिधेयका रूपले मानवीय आत्मकथा भन्न लगाउने प्रकृतिका माध्यमबाट देखाइएको छ ।

^२तरुले सभ्यताको त्यो सुख-दुःखका अवस्था तपसीका माध्यमबाट कविले व्यञ्जना गरेका छन् । यसले फल पनि दिएको छ र छाँया पनि दिएको छ । उनले एउटा वृक्षजातिको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् । यो वेष्टि रूप नभएर समष्टि रूप हो । उसको मुख्य धर्म फल दिनु र छाँया दिनु रहेको छ ।^३

१. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, 'सिर्जनाको सेरेफेरो', वि.सं. २०६४, पृष्ठ : ७५

यो मानव हितका निम्ति सधैँ सेवामा तल्लीन छ । उसको तपस्या नै अरुको हित गर्नु हो । त्यसैले यो सधैँ तरुछ , सधैँ यौङ् छ । सधैँ यसले दिने काम गर्छ, कहिले छायाँ दिन्छ, र कहिले फल दिन्छ । यो काव्यमा कविले प्राकृतिक सभ्यताको महिमाको उद्घाटन गरेका छन् । जुन प्रकारले स्वच्छन्दतावादी कविले जस्तै प्राकृतिक सभ्यता अनुकरणीय छ । यसको पक्षमा कविले वकालत गरेका छन् ।

यसरी जातिका आधारमा तरुण तपसीका माध्यमबाट वृक्षजातिको सुख-दुःखको महिमा र त्यस वृक्षले मानव जातिमा गरेको योगदानको चर्चा काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् ।

३.६ युगका आधारमा तरुण तपसी काव्यमा प्रयुक्त सामाजिकताको विश्लेषण

लेखनाथ पौड्यालले काव्य लेख्नु भन्दा अगाडिको युग कस्तो थियो र त्यसको के-कस्तो प्रभावबाट काव्यकारले तरुण तपसी काव्य लेख्न पुगे ।^१अझ यस काव्यलाई समाजपरक समालोचनाका आधारमा विश्लेषण गर्दा काव्यकारले आफ्नो समयमा भोगेका भोगाइहरूको युग, नेपालमा देखिएको सामाजिक-आर्थिक विभेद, भारत र चीनमा क्रमशः अहिंसावादी रक्तपात विहीन क्रान्तिमा जोड दिने गान्धीवाद र सशस्त्र रक्तक्रान्तिबाट सर्वहारावर्गको अधिनायकत्व कायम गर्न जोड दिने माक्सवादी साम्यवादका युगगत वैचारिक गतिविधि एवम् ती गतिविधिले काव्यकारको मानस पटलमा पारेको प्रभाव पाउन सकिन्छ ।^१

विश्व परिवेशमा तथा आफ्नै छिमेकी मुलुकहरूमा र आफ्नै देश नेपालमा मानवीय तथा सामाजिक-आर्थिक रुपान्तरणका लागि वैचारिक क्रान्तिकारी गतिविधिको बोध गर्दै वि.सं. १९६१-६२ साल देखि अन्तर्विकसित बन्दै आएको छ । कवित्व र त्यसले खासगरी वि.सं. १९७६ साल यता विशेष अनुप्राणित बनेको हो । त्यसै युग बोधबाट परिपक्व बनेका काव्यकारको उत्कृष्ट रचना हो तरुण तपसी ।

विश्वपरिवेशमा, नेपालमा र समाजमा व्याप्त भएको विभेद, शोषण, हिंसा र अशान्ति जस्ता प्रतिकूल अवस्थाको बोध गर्दै लेखनाथको यस काव्यमा समानता, समुन्नति र शान्तिका प्राप्तिको एकमात्र उत्तम मार्ग भनेको मानवीय हृदय परिवर्तन नै हो भन्ने रक्तपात विहीन क्रान्तिमूलक वैचारिक निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । त्यति बेलाको युगका समस्याको समाधान गर्नका निम्ति उनले आफ्नो विद्याको मुख्य स्रोतका रुपमा प्राप्त गरेको

१. महादेव अवस्थि, पूर्ववत्, पृष्ठ:१२०

२. महादेव अवस्थि, 'आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श', वि.सं. २०६४, पृष्ठ:१९९

प्राचीन पूर्वीय आर्य सभ्यतामूलक अध्यात्मदर्शनका साथै भारतीय अहिंसावादी गान्धीवादबाट पनि उत्प्रेरित रहेको देखिन्छ ।

लेखनाथ आफैले बीसवर्षको लक्का जवानीमा बेहोनु परेको पत्नी वियोगको पीडा, स्वर्गद्वारीका तपसी महाप्रभुबाट उनले प्राप्त गरेको जीवनमार्गी दिशाबोध, समयुगीन हिन्दी र वङ्गाली भाषाका सृजनात्मक गतिविधि र वङ्गला कवि रवीन्द्रनाथ ठाकुरले गीताञ्जली जस्तो काव्य रची प्राप्त गरेको नोबेल पुरस्कार, नेपाली अनुज कवि देवकोटाले देखाएको महाकाव्यात्मक सृजनामूलक महाकवित्व, समकालीन कवि सोमनाथ सिग्दालले 'आदर्श राधव' (वि.सं.२००५) महाकाव्यमा झल्काएको शास्त्रीय विचित्रता र आफै लेखनाथले गरेको दीर्घकाव्य साधना र उनी आफैमा आएको कवितात्मक उच्च सौन्दर्य चेतना र वैचारिक परिपक्वता समेतका बाह्य तथा आन्तरिक स्रोतबाट घचघचिएर पनि यस तरुण तपसीको रचना गरिएको हो ।^३ लेखनाथका यिनै युगगत राष्ट्रिय -अन्तर्राष्ट्रिय बोध र व्यक्तिगत परिस्थितिकै सान्दर्भिक परिपाकपूर्ण रचनाका रूपमा तरुण तपसी महत्वपूर्ण प्राप्ती हो भन्न सकिन्छ ।

निष्कर्षमा लेखनाथ पौड्यालको 'तरुण तपसी' काव्यलाई युगगत आधारमा हेर्दा नेपालमा देखिएको सामाजिक-आर्थिक विभेद, भारतमा अहिंसावादी रक्तपातविहीन क्रान्तिमा जोड दिने गान्धीवाद र चीनमा सशस्त्र रक्तक्रान्तिबाट सर्वहारावर्गको अधिनायकत्व कायम गर्न जोड दिने माक्सवादी साम्यवादको युगगत वैचारिक गतिविधि एवम् ती अवस्थाले काव्यकारको मानसपटलमा पारेको प्रभावबाट बुझ्न सकिन्छ । बीस वर्षको उमेरमै पत्नीको वियोगले भौतारिएको कविको अस्थिर मानसपटल र आफ्ना समकालीन कविहरुले महाकाव्य रचिसकेको अवस्थाले भन्न, झक-झक्याएको आधारमा काव्यकारले तरुण तपसी काव्य लेखेका हुन् भन्न सकिन्छ ।

३.७ क्षणका आधारमा 'तरुण तपसी' काव्यमा प्रयुक्त सामाजिकताको विश्लेषण

लेखनाथ पौड्यालले कुन त्यस्तो क्षणबाट प्रभावित भएर 'तरुण तपसी' काव्यको सृजनागर्न पुगे भनने सन्दर्भमा, पत्नीको मृत्युबाट भएको वियोगलाई शान्ति - शीतल प्राप्त गर्ने हेतुले वृक्षका छहारीमा तपस्या गर्ने उद्देश्य लिंदै पुगेका कवि पत्नीविरहबाट अभै मुक्त हुन सकेका थिएनन् किनभने लेखनाथले एक दशक भन्दा बढी समय विधुर जीवन विताउन बाध्य हुनु परेको थियो ।^१

३. महादेव अवस्थि, पूर्ववत् पृष्ठ: १२०

श्रृङ्गारिक भावधाराबाट कविता लेख्न आरम्भ गरेका कविले सांसारिक विषयवासनाको रागबाट मुक्ति पाउनका निमित्त अध्यात्मिक चेतना प्रवाहित कविता लेख्न प्रति आफू तपस्यारत रहने सङ्कल्पलाई पनि यस प्रसङ्गबाट अभिव्यञ्जित गरेको देखिन्छ।^१ पत्नी विरहका क्रममा छचल्केका आँसुलाई ओभाउनका निमित्त कविता लेखनकै तपस्या गर्ने उद्देश्यले वर्षाका साँझमा वृक्षछहारी रहेको चौतारामा पुगेका देखिन्छन्। तपस्याकै बारेमा कविता लेख्न आरम्भ गर्दागर्दै चारैतिरबाट अन्धकार फैलिएको र रातभर अनिन्द्रित अवस्थामा छटपटाउन पुगेका कवि विहानीपख भएकाउँछन्।^२ त्यसै क्षणमा तरुलाई तपसीका रूपमा देख्छन्। त्यसै बेला उनी अगम, अगोचर, अवर्णनीय एवं अमरपद नजिक पुग्नाका साथै ब्रह्मानन्दको अनुभव गर्नपुग्दछन्।^३ त्यस किसिमको स्फटिक तथा शरदेन्दु भन्दा पनि बढि उज्ज्वल रहेको दिव्यच्छवि कवि लेखनाथका विधुर अवस्थामा अन्तहृदयमा समुदित तपस्याकामनाको प्रति-बिम्ब स्वरूप भल्को प्रतीत हुन्छ।^४ विषय वासना र भौतिक जगत् लुप्त भएको आभास कवि तपसीमा हुनु कवि लेखनाथका अन्तरात्मकै प्रतिच्छाया हुन सक्तछ।

ब्रह्मानन्दको अनुभव पनि गरिरहेका कवि तपसी तरुतपसीको आत्मगाथा सुन्न सौभाग्य प्राप्त गर्दछन्। तपसीका आत्मगाथाका प्रसङ्गबाट कवि लेखनाथको आत्मगाथा र मानव आत्मगाथा समेतको प्रतिभासित भएको अनुभव हुन्छ।

तपसीले आत्मगाथा सुनाउन आरम्भ गर्दा नै मधुकैटभ दानवको बोसो र माटोबाट पृथ्वीको सृष्टि भएको प्रसङ्ग आउनु यस काव्यमा रहेका नव्यतामा देखा परेका दाग समान मान्न सकिन्छ।^५ पृथ्वी र आकासको खुला स्थान नै घर भएका, भोली, तुम्बा, माला, गेरुवावस्त्र आदि कुनै साधन नभएका, बाबुआमा अज्ञात रहेको, गुरुचेलाको सम्बन्ध पनि नभएका, जन्मेकै ठाउँमा स्थिर रहने नैसर्गिक बाध्यता बोकेका तथा आफूमुनि चट्टान र आफूमाथि शूल्य गगन मात्र रहेका तरुतपसी आफू अति सानो हुँदा बटुवाहरुले कुल्चने गरेको कुरा व्यक्त गर्दछन्। कविता प्रतिको चाख उम्रन थालेकै अवस्थामा आफन्तबाटै कुण्ठित बन्नु परेको बाल्यस्मृतिको भल्को र कविता लेख्न आरम्भ गर्दा गर्दैका क्षणमा काठमाण्डौंका रैथाने महानुभावहरुबाट भएका उपेक्षाको पीडा कवि लेखनाथका अचेतनबाट पन्छ्न सकेको हुँदैन।^६ घर नभएका, आर्थिक विपन्नताले सताइएका, अभिभावकीय

^१ नरेन्द्र चापागाई, 'नरेन्द्र चापागाईका समालोचना', वि.सं. २०६०, पृष्ठ : ३४

^२ पूर्ववत् पृष्ठ : ३५

^३ पूर्ववत्

सहाराबाट वञ्चित रहेका अनि गुरुवर्गले पनि मन नपराइएका एकलो र निरीह अवस्थामा रहनुपर्दाको तीतो सत्य लेखनाथका अन्तर्मनबाट तपसीका कठोर परिस्थितिका प्रतीकात्मकताबाट अभिव्यञ्जित भएको आभास हुन्छ । खडेरीबाट सेकिन पुगेको तपसीको कष्टप्रद स्थिति लेखनाथकै काठमाण्डौ बसाइका प्रथम अवस्थामा श्रृङ्खलित विश्रृङ्खलित अनुभवकै अभिव्यक्ति हुन सक्तछ । तरुण तपसी वर्षाका कारणले केही शीतलता पाउन थालेको पाइन्छ ।

कवि लेखनाथले कसैबाट सामान्य सहानुभूति प्राप्त गर्न थाल्नु हुन सक्तछ । सहानुभूतिदाताले उनलाई चिन्ता नगरीकन निरन्तर लेख्ने प्रेरणा दिंदा उनी केही मात्रामा शितलता प्राप्त गर्दथे । लेखनाथको अन्तर्मनले प्रोत्साहन चाहन्थ्यो, डाह र उपेक्षा होइन । डाह वा उपेक्षाले उनका हृदयमा ईखका खील गाड्थ्यो । कसैबाट पाएका सहानुभूतिले भने उनका श्रृजनात्मक गतिमा तीव्रता थपिन्थ्यो ।^४ कविता संरचनाको प्रारम्भिक अवस्थाबाट केही माथि उठ्न थालेको लेखनाथको मनमा आघात पुऱ्याउने प्रवृत्ति भइरहेको स्थितिको साङ्केतिक अभिव्यक्तिका रुपमा उनले पशु एवम् कीटा दिका प्रसङ्गलाई आफ्नो काव्याभिव्यक्तिका रुपमा महत्त्व दिएको हुन सक्तछ । तरु विरुवाका चारैतिर चोटलागी उकुच पल्टेको र प्रकृतिबाटै त्यसको उपचार पनि हुँदै गएका प्रसङ्गबाट पनि लेखनाथका मानसिकतामा लागेका चोटहरु समयको गतिसँगै विस्तारै सामान्य बन्दै गएका र आदिमानवका शारीरिक चोटपटक, घाउहरु तथा अन्य रोगहरु प्राकृतिक रुपमै बिसेक र निमन हुँदै गएका वास्तविकताको झलक अभिव्यञ्जित हुन सक्ने देखिन्छ ।

शिशु अवस्थाबाट किशोरावस्था पनि पार गरिसकेपछि तरु जब जवानी अवस्थामा पुग्दछ तब चारैतिर हाँगाविंगाहरु फैलिएर भ्याम्म बन्दछ अनि त्यसमा चराहरु गुँड बनाई बस्न थाल्दछन् । एकदिन उड्दै आएको चङ्गा त्यसमा अड्किई लट्टाइबाट धागो नै चुँडिन पुग्दछ । जवानी अवस्थामा पाइलो टेकेपछि शारीरिक रुपरङ्गमा चमक थपिनाका साथै युवा सुलभ लक्षणहरुको विकास हुनु स्वभाविक हो । आदिम मानव घरबार विहीन घुमन्ते र लथालिङ्गे सभ्यताबाट सेउलाको भुपडी बनाई बास बस्ने सभ्यतातिर विकसित हुँदै गएको सङ्केत चराले गुँड बनाएका प्रसङ्गबाट भएको प्रतीत हुन्छ ।^५

४. नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत्, पृष्ठ :३५

५. पूर्ववत्

आफूलाई दरिलो आश्रय र सहारा दिने व्यक्ति विशेषको मृत्युले लेखनाथका जीवनमा छाएको निराशा एवम् सामयिक अभिशाप छाएको निराशा एवं सामयिक अभिशाप अनि जीवनको क्षणभङ्गुरता अनुभूत हुन्छ । आदिम मान्छे, पहिले-पहिले मृत्युबोधले त्यति सन्त्रस्त नभए पनि उसमा आफन्त वा आफूलाई सहानुभूति र स्नेहका दृष्टिले हेर्ने व्यक्ति विशेषका मृत्युले शोक विह्वलता छाउन थालेको र आफूलाई पनि मृत्युबोधले तर्साउदा जीवनका क्षण भङ्गुरताको अनुभव हुँदै गएको आभाष हुन्छ ।

निष्कर्षमा लेखनाथ पौड्याल पत्नी वियोगबाट उनको जीवनमा छाएको नैराध्यता र त्यस नैराध्यताबाट मुक्तिको निम्ति उनको मनमा पलाएको लेखन साधना र जीवन भनेको क्षणभङ्गुर छ । चङ्गाका माध्यमबाट आफ्नो वीसवर्षे जवानीमा भोग्नुपरेको पीडालाई अभिव्यक्त गर्दै त्यस चोटलाई मलम पट्टी गर्न पनि प्रकृतिले नै सक्तछ । पत्नी वियोगको त्यस अवस्थाको क्षणलाई आफ्नो काव्यमा सशक्त रूपले प्रस्तुत गर्न सफल बनेका छन् ।

३.८ 'तरुण तपसी' काव्यमा मानव समाजको विकास प्रक्रियाको विश्लेषण

मानिस सामाजिक प्राणि भएकाले ऊ समाजमा बाँचेको हुन्छ । कुनै पनि कवि वा लेखक आफू जन्मिएको, हुर्किएको र बाँचिरहेको समाज र वातावरणबाट अलग हुन सक्दैन ।

कवि लेखनाथ पौड्यालमा जब मानवतावादी अवधारणा प्रस्फुटित हुन्छ, तब उनमा आध्यात्मिक चेतनाका माध्यमबाट सामन्ती तथा पूँजीवादी समाजतन्त्रले जन्माएको सामाजिक तथा आर्थिक असमानता एवं विकृति तथा विसङ्गतिको आलोचनाभाव प्रखर बन्दै जान्छ । यसबाट लेखनाथ स्वयंले भोग्नुपरेका सामाजिक असमानताको कटु यथार्थ तथा आर्थिक सङ्कटको अभिव्यञ्जना भएको पाइन्छ । लेखनाथको कवित्वबाट मुग्ध हुने र उनलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूले आर्थिक सङ्कट टारिदिने काम भए पनि उनमा क्रमशः धन सञ्चय प्रति वितृष्णाभाव जागृत हुँदै गएको कुरा पाउन सकिन्छ ।

^१भारतमा फैलिँदै गएको स्वतन्त्रता सङ्ग्रामका अभिचेतनाबाट पनि लेखनाथको आध्यात्मिक चिन्तन मुखरित बन्दै गएको र नेपालको स्वतन्त्रता सम्बन्धी अभिचिन्तन पनि प्रस्फुटित हुँदै गएको आभास पनि पाइन्छ । लेखनाथका आत्मामा सामाजिक न्याय र मानवता सम्बन्धी भाव चेतनाको प्रस्फुरण भएको पाइन्छ । महात्मा गान्धीको दर्शन एवं व्यक्तित्वले लेखनाथका भावनामा गहिरो प्रभाव पारेको र उनको मृत्युले विशेष चोट

६ दैवजराज न्यौपाने, 'कवि शिरोमणी लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी', 'कुञ्जनी', वि.सं. २०५५, पृष्ठ :५४

पुन्याएको अनुभव पनि गर्न सकिन्छ । तरुण तपसीमा मानवगाथाका आत्मकथा- व्यथा पाउन सकिन्छ ।^१

लेखनाथ पौड्यालको 'तरुण तपसी' काव्य, माक्सवादका मान्यतामा मानव-इतिहासको व्याख्या गर्दा सिकार युगमा वर्गभेद थिएन, साम्यवाद थियो । कृषियुग देखि उत्पादन प्रारम्भ भयो र वर्गभेद कायम भयो । एक थरी स्वामी भए अर्काथरी दास र शोषित समूहमा समाज विभाजित भयो । यो समाज विकास सामन्तवादी युगका नामले चिनिन थाल्यो । औद्योगिक युग आएपछि, पूँजीवाद जन्म्यो र त्यसको विकास साम्राज्यवादका रूपमा भयो । राष्ट्रिय जीवनमा व्याप्त शोषण वृत्तिले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा राष्ट्रका आपसी स्वार्थको होडका कारणले विश्वयुद्धको रूप लियो ।^२ यसरी बैयक्तिक स्वार्थका लागि सञ्चय गर्ने प्रवृत्तिले विश्वमा शोषण मात्र नभएर, हिंसा हत्या र युद्ध समेत हुने गरेको पाइन्छ । यस्ता घटनाहरूले मानव समाजमा सन्त्रासको अवस्थाले प्रश्रय पाएको बोध गर्न सकिन्छ ।

तरुण तपसीमा सञ्चयवृत्तिका कारणले रुग्ण-सङ्कटग्रस्त मानव र सामाजिक-आर्थिक शोषणमूलक एवं हत्याहिंसा ग्रस्थ र संहार-सन्त्रासका चापमा परेको सांसारिक विषमतापूर्ण मानव-समाजलाई पनि निर्मल, विभेदरहित, तृष्णामुक्त र सामाजिक-आर्थिक, न्यायपूर्ण अवस्थामा पुन्याउनका निम्ति सबैभन्दा राम्रो प्रक्रिया भनेको हृदय-परिवर्तन नै हो भन्ने जुन रक्तपातविहीन कान्तिमूलक आर्य साम्यवादी सञ्चेतनालाई नै प्रमुख विचारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।^३

'तरुण तपसी'मा तपसीले मुद्राको आविष्कार भएपछि नै सामाजिक तथा आर्थिक असमानताले चरम रूप लिएको हो भन्ने विषयमा तर्क गरिएको बेला आएको वर्षायाममा अध्यारोको साम्राज्य फैलिएको, औंसिको निस्पृह रातका क्षणमा पिलपिलाउने जूनकीरी महात्मा बनेको, हावा र मूसलधारे पानीका प्रकोपले उसको मृत्यु भएको घटना समेत अभिव्यक्त गरिएको छ । तत्कालीन भारतमा साम्राज्यवादी शासकहरूले अध्यारो शासन गरेका स्थितिमा महात्मा गान्धीजस्ता अध्यात्मिक तथा मानवतावादी ज्योतिका कारक व्यक्तित्वको हत्या भएको संकेत पाइन्छ ।

^४साम्राज्यवादी अध्यारोको विस्तारसँगै पूँजीवादी शासन प्रणाली थालेका स्थितिबाटै शोषक र शोषित वर्गको उदय भएको अभिव्यक्ति तरुणतपसीका आत्मगाथा अन्तर्गत प्रष्फुटित

^१ नरेन्द्र चापागाईं, पूर्ववत्, पृष्ठ :३९

^२ केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत् पृष्ठ :६५

^३ महादेव अवस्थी, पूर्ववत् पृष्ठ :१२७

भएको देखिन्छ । यसमा शोषक वर्ग नै सुखी, समृद्धशाली, प्रतिष्ठित, ज्ञानी तथा नायक, अधिनायक र शोषित चाँहि निन्दित, उपेक्षित, अपमानित, प्रताडित तथा विपन्नताले आक्रमिक बन्ने परिस्थितिको सिर्जना भएका तथ्यलाई पनि तरुण तपसीले अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ ।^४ नेपालकै सन्दर्भमा पनि सामन्त शासनले जरा गाडिरहेका प्रसङ्गमा पूँजीवादी संस्कार समेतको प्रभाव पर्दा समाजमा जुन किसिमको शोषण क्रिया भइरहेको हुन्छ, त्यसबाट मानवीय अस्तित्व मूल्यहीन बन्दै गएकोमा कवि लेखनाथका मनमा घृणाभाव जागृत भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

तरुण तपसीले आफूलाई देवालय भित्रका देवता र वृक्षमा आसक्त बनी स्वतन्त्रतापूर्वक रहने चराहरुलाई पुजारी अनुभव गर्नुबाट मानवगाथाका क्रममा पूजाआजाको परम्परा थालिएको र त्यसका माध्यमबाट केही विश्रान्ति र शान्तिको प्रभावबाट मानव-समुदाय, लाभान्वित भएको भाव अभिव्यञ्जित रहेको प्रतीत हुन्छ ।^५ अर्कोतिर शस्त्रास्त्रको प्रतिस्पर्धाले हिंसावृत्तिलाई चरम शिखरमा पुऱ्याएको हुनाले शान्तिकामी बुद्धत्वको उदय भएको तथ्य पनि यसबाट झल्कन्छ । मानव गाथाको क्रममा संहारमूलक दानवत्वको अत्यधिक प्रकोप बढ्दै गएको भाव चरीको हत्याप्रसङ्गबाट अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ ।^६ मट्याङ्ग्राको आविष्कारलाई शस्त्रास्त्रका आविष्कारको सङ्केत मान्न सकिन्छ । हिंसावृत्तिलाई अंगाल्ने आसुरी प्रवृत्ति र आध्यात्मिक चिन्तनद्वारा मानवतावादी भावनालाई उकास्ने दैवी प्रवृत्ति मान्छेभित्र देख्न सकिने अभिचेतना पनि मानव विकासका क्रममा प्रस्फुटित हुँदै गएको सङ्केत पनि यस प्रसङ्गमा झल्केको पाइन्छ ।^६

प्रकृतिबाट प्राप्त प्रेरणा तथा सामन्ती साम्राज्यवादी महत्वाकाङ्क्षा एवम् अभिमानको प्रताडनाबाट तपस्या भावको उदय भएको र आध्यात्मिक ज्योति प्राप्तिको कामना मान्छेमा प्रस्फुरित भएका तथ्यलाई पनि अभिव्यञ्जित गरिएको पाइन्छ ।^७ मान्छेका श्रमशोषणबाट जन्मेको र विकसित भएको सामन्ती समाजतन्त्र पूँजीवादमा रुपान्तरित हुँदा भन् भन् पिल्सदै गएका मानवमनमा आध्यात्मिक चिन्तन प्रति अभिरुचि बढ्दै जानु पनि स्वाभाविक मान्नुपर्ने हुन्छ ।

४. नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत् पृष्ठ : ४०

५. कुमारबहादुर जोशी, 'चार अमर कविका पाँच काव्यकृति', वि.सं. २०२९, पृष्ठ : २२

६. पूर्ववत्, पृष्ठ : २७

^७ग्रामीण सभ्यताबाट नागरिक सभ्यताको विकास हुँदै जान थालेपछि, शोषण प्रक्रियाले अझ विकराल रूप लिएको हुँदा तरुतपसी कृषिसभ्यतालाई

सहानुभूतिका दृष्टिले हेर्न चाहन्छ। मानव विकासकै सन्दर्भमा पनि सामन्तवादी एवं पूँजीवादी समाजतन्त्रको विकासकै क्रममा किसानहरु एवं श्रमिकहरु शोषित, दमित तथा प्रपीडित हुँदै आएको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

^८धर्म एवं ईश्वर प्रतिका कपोल कल्पित तथा भ्रामक परम्पराको आरम्भ एवं विकासले पनि मानव समाजलाई भन्-भन् अन्धकारतिर धकेल्दै लगेको अभिव्यञ्जना पनि उक्त आत्मगाथाबाट थाहा हुन्छ।^९रिसिक गोठालाले तरुका फेंदमा सिन्दूर पुछेको, ढाकेले चामल पोखेको र कसैले फूल राखेको देखेपछि, समाजले तरुलाई भूमे, वनदेवी, वाराही, भैरव आदि विभिन्न नाउँले पुकार्दै पूजा गर्ने, भाकल गर्ने, बलि चढाउने, कल्पित कथा कथे र तीर्थका रूपमा स्वीकार गर्ने गरेको अनि घुस्याहा, शोषक आदि दुष्कर्मीहरु पनि पूजाआजा गरी धर्मात्माका साखिला बनेको प्रसङ्ग पनि तरुका आत्मगाथाबाट व्यक्त भएको पाइन्छ। यस प्रक्रियाले पुजारी पुरोहित एवं धर्मगुरुका नामथारी योगी सन्यासीहरुलाई प्रभुत्व प्रदान गरेको तथ्य पनि तरुगाथाका माध्यमबाट स्पष्ट हुन्छ। कर्मकाण्डीय आडम्बरको अत्यधिक विकास भएका कारणले धर्म र ईश्वरको सच्चा भाव हराउँदै गएको वास्तविकता पनि यसबाट झल्केको पाइन्छ। समाजमा फैलिएको यस किसिमको अन्धविश्वास देखि खिन्न बनेका तरुतपसी युवावस्था पार गर्दछन् तब धर्म र विज्ञानका बीचमा द्वन्द्वभई तरुण विज्ञानसँग बूढो धर्मले पराजित हुनुपरेको अनुभव गर्दछन्।

^{१०}जडवादले चारैतिर आधिपत्य जमाएको देख्दा विरक्तिएका तरुतपसी ध्यानमग्न बन्न पुगेका अनि अगम्य नरहेको नीलपरिधि देखासाथ सांसारिक विषयवासना र प्रपञ्च विर्सन पुग्दछन्। त्यस स्थितिमा उनी स्वर्गका सुखद दृश्य देखाका साथै त्यहाँ इमान्दार, सत्यवादी तथा लोकोपकारीले मात्र स्वर्गमा प्रवेश पाइरहेको अनुभव पनि गर्दछन्।^{११}

कवि लेखनाथ पौड्यालले यो काव्य लेखिसकुञ्जेलसम्मका समयावधिमा उनले भोक्ताका रूपमा र द्रष्टाका रूपमा रहेर अनुभव गरेका सामाजिक रीतिस्थिति एवं क्रियाकर्महरुको विषयमा आफ्ना धारणाहरुलाई तरुतपसीका आत्मगाथाका माध्यमबाट व्यक्त गरेको पाइन्छ। राणाकालमा एकातिर शक्तिशाली एवं सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गप्रति शोषण

७. पूर्ववत्, पृष्ठ : २८

८. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृष्ठ : ७९

९. राममणि रिसाल, 'नेपाली काव्य र कवि' वि.सं. २०३१, पृष्ठ : ५०

प्रक्रिया र अर्कोतिर अशिक्षाका अन्धकारमा गुमसन बाध्य भएको निरीह वर्ग हरेक परिस्थितिमा पछाडि तथा तल पर्न विवश हुनुपर्ने प्रक्रिया रहेकामा कवि लेखनाथ अत्यन्त दुःखी बनेको कुरा यस काव्यमा उल्लेख भएका प्रसङ्गहरूबाट बुझ्न सकिन्छ ।

धर्मको अमानवीय तथा अव्यावहारिक स्वरूपले समाजमा अन्धविश्वास फैलाउँदै पखेटा फिँजाएको हुनाले नै जडवादका अगाडि पराजित हुनुपरेको हो भन्ने उनको अवधारणा रहेको पाइन्छ । उनी एकतिर रुढिमूलक अन्धविश्वास र अर्कातिर विज्ञानको संहारकारी कार्यका विरोधी रहेको वास्तविकता पनि यसबाट जान्न सकिन्छ । उनी आध्यात्मिक ज्योतिको साक्षात्कार हुनुपर्ने र श्रमको पूजा वा सम्मान हुनुपर्ने कुरामा अटल रहेका देखिन्छन् ।^{१०}

लेखनाथ पौड्याल कवि शिरोमणि पदबीबाट विभूषित भएपछि आफ्नो समाधि सिद्धि भएको अनुभव गर्दछन् । प्रजातन्त्र प्राप्त पछि मुक्त आत्माको बोध गर्न पुगेका कवि लेखनाथ आफू समकालीन कविहरूका शीर्षस्थ बन्न पाएकोमा हर्षित हुन्छन् ।^{११}

कवि लेखनाथले प्रजातन्त्र प्राप्तपछि नेपाली समाजमा आधुनिक आचरणका रूपमा देखा पर्दै गएका असंमय अधीर तथा चपल स्वभावका समबन्धमा व्यङ्ग्य प्रहार गरेको पाइन्छ । उनका धारणमा प्रजातान्त्रिक उज्ज्वल छविलाई आध्यात्मिक ज्योतिले चम्किलो बनाउन उपयुक्त हुनेभाव व्यक्त भएको प्रतीत हुन्छ ।

काव्यमा अन्तिम प्रसङ्गका रूपमा कविले पसिनालाई एक तपस्याका रूपमा, त्यसको पूजा वा सम्मान गरिने प्रवृत्ति स्वर्ग समान र त्यसको शोषण गर्ने प्रवृत्ति नर्कसमान रहेको धारणा व्यक्त गर्दै सामन्तयुगीन बूढो सूर्य संसारबाटै अस्ताइसके पनि नेपालको हिमालका शिरमा चाँहि अझ पनि घाम लागि रहेको भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ ।^{१२}

विश्वमा मानवकथाले प्रजातान्त्रिक तथा समाजवादी नवचिन्तन समुदित भइसक्दा पनि नेपालमा सामन्तवादी संस्कार रहिरहेको भाव पनि यस काव्यबाट बुझ्न सकिन्छ । उनले वृक्ष परम्परा सनातन देखि गतिमान् बन्दै अगाडि बढिरहेको धारणा अभिव्यक्त गर्दै आसुरी प्रवृत्तिका कारणले वृक्षहरूको विनास भइरहेका परिस्थितिमा दैवी प्रवृत्तिको प्रस्फुटन भएका खण्डमा मात्रै तिनको संरक्षण हुन सक्ने अभिचेतनाका प्रतीकात्मकताबाट सम्पूर्ण मानवजातिलाई विनासशीलताबाट जोगाउने हो भने आत्मज्ञानको आवश्यकता रहेको कुरा स्पष्ट पारेको पाइन्छ । प्राकृतिक, पाशविक, धार्मिक, रुढिमूलक, आसुरी एवं अमानवीय

१०. राममणि रिसाल, पूर्ववत्, पृष्ठ : ५२

११. नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत्, पृष्ठ : ४०-४१

१२. नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत्, पृष्ठ : ४१-४२

शोषणबाट मुक्ति पाई स्वतन्त्रताको दिव्य ज्योति अनुभूत गर्दै सुखी र समृद्धशाली मानव अस्मिता प्रतिष्ठापित गर्न सकिने मूल आधार आत्मज्ञान नै एक मात्र उपाय रहेको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् ।

निष्कर्षमा कवि लेखनाथ पौड्यालले आफ्नो तरुण तपसी का माध्यमबाट समग्र मानव समाजको विकास प्रक्रिया प्रस्तुत गर्दा मानव इतिहास सिकार युगको अवस्थामा वर्गभेद थिएन, साम्यवाद थियो । पछि कृषियुग देखि उत्पादन प्रारम्भ भयो र वर्ग भेदहरु देखिन थाले ।

एकथरी स्वामी भए र अर्काथरी दासी भए । समाज अब वर्ग विभाजित भई सामन्तवादी युगका नामले चिनिन थाल्यो । अब औद्योगिक युग आएपछि पूँजीवाद जन्म्यो र त्यसको विकास साम्राज्यवादका रूपमा भयो । राष्ट्रिय जीवनमा व्याप्त शोषण वृत्तिले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आपसी स्वार्थको होडका कारणले विश्वयुद्धको रूप लियो । यसरी वैयक्तिक स्वार्थका लागि सञ्चय गर्ने प्रवृत्तिले विश्वमा शोषण, हत्या, हिंसा बढ्न थाल्यो । यस्ता हत्या हिंसाबाट कवि अत्यन्त मर्माहित भई परिवर्तनका लागि हत्या-हिंसा भन्दा हृदय परिवर्तनबाट मानव समाजलाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।

३.९ पाषाण युगीन समाज

लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी काव्यमा प्रयुक्त भएको समाज प्रस्तुत गर्ने क्रममा मधु-कैटभ दानवको बोसो र माटोबाट पृथ्वीको सृष्टि भएको प्रसङ्ग देखाई काव्यमा रहेका पाषाण युगको समाजको अवस्थालाई चित्रण गर्न खोजिएको छ ।

पृथ्वी र आकाशको खुला ठाउँनै घर भएका, कुनै साधन नभएका, आमाबाबु नभएका, जन्मेकै ठाउँमा स्थिर रहने नैसर्गिक बाध्यता बोकेका तथा आफूमुनी चट्टान, ढुङ्गाहरुले च्यापिएका, निचोरीएका र आफूमाथि शून्य गगन मात्र भएका तरुतपसी आफू अति सानो हुँदा बटुवाहरुले कुल्चने गरेको कुरा व्यक्त गर्दछन्।^१ कविता प्रतिको उनको रुचि पलाउन थालेकै अवस्थामा आफन्तहरुबाटै कुण्ठित बन्नुपरेको बाल्यस्मृतिको पीडा र कविता लेख्न आरम्भ गर्दा गर्दैका अवस्थामा सहरका रैथाने ठूलाबडाहरुबाट भएका उपेक्षाको पीडा कवि लेखनाथका मनबाट टाढा हट्न सकेको थिएन । आफ्नो बासस्थान नभएका, आर्थिक विपन्नताले सताइएका, अभिभावकीय सहाराबाट बञ्चित रहनुपरेको एकलो र निरीह अवस्थाका प्रतीकात्मकताबाट अभिव्यञ्जित भएको आभाष हुन्छ ।

१. केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृष्ठ : १३

गर्मीको खडेरीबाट सेकिन पुगेको तरुतपसीको कष्टप्रद स्थिति लेखनाथकै काठमाण्डौं बसाइका अवस्थामा भएका अनुभवहरु हुन सक्दछ ।^२ कसैबाट पाएको सहानुभूतिले भने उनका सृजनामा अझ मिठास थप्ने काम गर्दथ्यो । वर्षा पछि जब खोलानाला सङ्गले र आकाश स्वच्छ देखिन्छन् तर पशुहरुले भने केही मात्रामा हुर्कन थालेका तरुतपसीका अङ्ग-प्रत्यङ्ग लुछिदिने र कीराहरुले जरामा कुटुकुटु टोकिदिनाले जसरी पीडा सहनु परेको छ । त्यसरी नै कविता संरचनाको प्रारम्भिक अवस्थाबाट केही माथि उठ्न थालेका लेखनाथका मनमा आघात पुऱ्याउने प्रवृत्ति भइरहेको सांकेतिक अभिव्यक्ति पशु एवं कीटादिका प्रसङ्गका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ ।

पशु एवं कीटको प्रसङ्गले आदिम मानवको भोग्नु परेका प्रपीडाको सङ्केतसमेत गरेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । पशु एवं कीट प्रसङ्ग पूर्वको मान्छेको कुल्चेको र खडेरीले आकुल-व्याकुल भएको प्रसङ्ग मानवगाथासँग सम्बन्धित हुन्छ । घाम र जाडोजस्ता प्राकृतिक मारबाट, बलशाली समूहका मानिसको हिंसात्मक आक्रमणबाट अनि पशु, तस्कर तथा कीटपतङ्गका टोकाइ र डसाइबाट मानवले बेहोर्नु परेका सङ्केतपूर्ण प्रपीडाको अभिव्यक्ति मान्न सकिन्छ । वर्षाको शीतलता, शरदको निर्मलता जस्ता प्राकृतिक अनुकुलताको सहाराले आदिम मानव जीवनयात्राका क्रममा गतिशील बन्दै आएको सङ्केत तरुतपसीले भोगेको प्रारम्भिक परिस्थितिले झल्काएको मान्न सकिन्छ ।

तरुण तपसीका चारैति चोटलागि उकुच पल्टेको र प्रकृतिबाटै त्यसको उपचार भएको प्रसङ्ग प्रस्तुत श्लोकका माध्यमले व्यक्त गरेका छन् :

कतै छाला लत्क्यो, बलसित कर्म रर्च चिरियो
 कतै पल्ट्यो आलो उकुच उसमा सूज भरियो ।
 कतै तर्क्यो, मर्क्यो, तन सब भयो घायल अति
 मलम् पट्टी गर्थी फगत विचरी नर्स नियति ॥ ३/९

कविले ईश्वर-कृपाको चर्चा नगरी प्रकृतिलाई नर्सका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जसको सहारा कोही छैन त्यसको उपचार प्रकृतिबाट हुन्छ, भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ ।

२. नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत, पृष्ठ : ४०

निष्कर्षमा तरुण तपसी काव्यमा प्रस्तुत भएको आदिम पाषाण युगको समाज जहाँ कवि लेखनाथले आफ्नो कविता प्रारम्भ गर्न खोजेका थिए । त्यतिबेला तलबाट तलबाट चट्टान, ढुङ्गाहरु र माथिबाट शून्य गगनको प्रसङ्ग प्रस्तुत गर्दै बाल्यकालमा पशु, कीराको भएको अभिव्यक्ति गर्दै आदिम मानवले भोग्नु परेको पीडा, असहायपनको चर्चा गर्दै यसको समाधान कुनै दैवी शक्ति ईश्वरले नगरी नियतिरुपि नर्सले अर्थात् प्रकृतिबाटै यसको मलम पट्टी हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

३.१० कृषि युगीन समाज

लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी काव्यमा पाषाण युगको समाप्ति पछि कृषि युगको प्रारम्भ भयो । तरुतपसी पनि अब शिशु अवस्थाबाट किशोरावस्था एवम् जवानीका अवस्थामा पुगेको छ । तरुका चारैतिर हाँगा-विंगाहरु फैलिएको अनि त्यसमा चराहरुले गुँड बनाई बस्न थाल्दछन् । एकदिन उड्दै आएको चङ्गा त्यहि हाँगामा अड्किई लट्टाईबाट धागो नै चुडिन पुग्दछ । जवानी अवस्था प्रारम्भ गर्दा शारीरिक रुपरङ्गका सुखद क्षणहरुको अवस्था हुनु पर्नेमा पत्नीको वियोगले सम्पूर्ण लथालिङ्ग हुन पुग्दछ ।

आदिम मानव घरबास विहीन घुमन्ते अवस्थाबाट भुपडीको सभ्यतातिर विकसित हुँदै गएको संकेत चराले गुँड बनाएको प्रसङ्गबाट प्रतीत हुन्छ । आफूलाई सहारा दिने आफ्नी अर्धाङ्गिनीको मृत्युले पनि लेखनाथका जीवनमा छाएको निराशा एवं सामयिक अभिसाप अनि जीवनको क्षणभङ्गुरता अनुभूत हुन्छ । हेमन्त लागेपछि तरुले जाडोद्वारा कक्रनु परेको, शीत एवं तुषराले पिटेको, हुरीले मुन्ट्याएको अनि मलिन घाम प्रिय लाग्दा लाग्दै शिशिरका सिरेटोले सेक्दा सेक्दै वसन्तको आगमन भएको प्रसङ्गबाट पनि लेखनाथको आत्मगाथा अभिव्यञ्जित भएको अनि मानवगाथा आभाषित भएको पाउन सकिन्छ । कवि लेखनाथले कवित्व साधनाका क्रममा गर्नुपरेको कठोर परिश्रम, अग्रजहरुबाट पाएको उपेक्षा भाव र त्यसबाट आफूभित्रको पीडा र हीनताबोधबाट मुक्त हुँदै माथि उठ्नका लागि गरिएको निरन्तर प्रयास जस्ता सङ्घर्षशील अवस्थाको चर्चा, एकातिर राणावर्गमै श्रेणी विभाजन भई तल्ला श्रेणीकाले माथिल्ला श्रेणीबाट शोषित हुनुपरेको परिवेश र अर्कातिर दरवारिया आश्रयबाट आफू वञ्चित हुनुपरेको परिस्थिति नै लेखनाथका प्रपीडाका कारक तत्व बनेको कुराको अनुभव गर्न सकिन्छ ।^१ गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति जस्ता संस्थाका माध्यमबाट आफ्नो उपेक्षित तथा निरीह परिस्थितिबाट हलुको सहारा प्राप्त गरेका र दरवारिया आश्रयबाट आफूलाई सवल बनाउन

१. नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत, पृष्ठ : ३६-३७

समर्थ रहेका लेखनाथ शारदाकालीन परिवेशमा आइपुग्दा गौरवको अनुभव गर्दछन् । जन्म र मृत्युको कारण ईश्वर नै रहेको परम ज्ञान पनि मानवतामा हुँदै गएको लाक्षणिक आभास पनि यसबाट हुन सक्ने देखिन्छ ।^१ आदिम मान्छे, सभ्यताको महा यात्रासँगै ब्रह्मचिन्तन ईश्वरप्रतिको आस्थाकै क्रममा तपस्या प्रति आकृष्ट हुँदै गएको बोध हुन्छ । तरुका फेदमा जब बटुवाहरु विश्राम गर्न थाल्दछन् । तब मानिसहरु यताउता छरप्रष्ट रहेका ढुङ्गाहरुले तरुको चौतारो निर्माण गरिदिन्छन् । यो देख्दा तपसी खुसी हुन्छन् ।

यसरी तरुतपसी काव्यमा पाषाण युगपछि, कृषि युगको आगमन भयो । घरबार विहीन मानव अब भुपडी बनाई घरमा बस्न थाले र यो समय पनि त्यति सजिलो रहेन । शासक वर्गहरुबाट शोषित हुनु परेको अवस्था र त्यतिबेला राणाशासकले नेपाली जनताहरुलाई स्वतन्त्रतापूर्वक सभा सम्मेलनहरु गर्नबाट वञ्चित बनाइएको अवस्था तरुण तपसीमा प्रयुक्त भएको चरीको मृत्यु र दुई थोपा रगतमा सारा पृथ्वी नै डुवेको र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका बेला मर्ने र मार्ने श्रृङ्खलाको अभिव्यक्ति दिँदै कवि लेखनाथ त्यस युगमा देखिएका समाजको चित्रण गर्न सफल देखिन्छन् ।

३.११ सामन्ती तथा पूँजीवादी युगको समाज

लेखनाथ पौड्यालको 'तरुण तपसी' काव्यमा प्रस्तुत भएको कृषियुगको समाजको अन्त्यपछि समाज अब सामन्ती तथा पूँजीवादी युगतर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ । समाजमा आर्थिक असमानताहरु देखिन थाल्दछन् । हुने वर्गहरुले नहुने वर्गमाथि शोषण गर्दछन् । जसले गर्दा समाजमा हुने वर्ग र नहुने वर्गबीच द्वन्द्व हुन्छ ।

जसरी प्रकृतिले विविध प्राणिका शिशुहरुका लागि आमाहरुका स्तनमा दुध भरिदिएको हुन्छ ठीक त्यसरी नै धर्तीले पनि सबै मानिसहरुलाई पुग्ने किसिमले अन्न उब्जाउँछ । तर चतुर व्यक्तिहरुले आवश्यकता भन्दा बढी सञ्चय गरिदिनाले गरिबहरुको भाग पनि सक्ने वर्गले खोसेर उनीहरु खान नपाईकन मर्न लागेको कुरा तपसीलाई लाग्दछ ।^१ अनी सम्पन्न व्यक्तिले अनावश्यक रूपले थुपारेको धन गरिबहरुलाई दान दिएका खण्डमा समस्याको समाधान हुन सक्ने कुराको अनुभव तपसी व्यक्त गर्दछन् । आफूसँग केही फलफूल भएका खण्डमा भोको अतिथिको सत्कार गर्ने कुरा सोचेका केही कालमै तरुमा फलहरु फल्ल थाल्दछन् । फलहरु फलेपछि त्यहाँ आएका मानिसहरु भोक मेटाउनका लागि मात्र नभई जाबी र डोको भर्ने हिसाबले हाँगाविंगाहरु लुछलाछ पाउँ फलहरु बटुल्ने गर्दछन् । मान्छेहरुको

१. केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृष्ठ : ६४

२. चूडानाथ भट्टराय, 'तरुण तपसी -मीमांसा', वि.सं. २०२५, पृष्ठ : २५५

सञ्चय वृत्तिको लुब्धोपना देख्दा तपसीलाई घृणालागदछ । यही कारणले गर्दा मानवको पतन भएको हो भन्ने लाग्दछ । ^२मान्छेहरुले त्यसरी बटुलेका फलहरु त्यहीं बेचन राखेको र सक्नेले किनेर खाएको, नसक्नेले टुलुटुलु हेर्दै सन्तोष गरेको देख्दा तपसीलाई पैसाका आविष्कारले गर्दा नै लोभ, हिंसा, ईर्ष्या, क्रुरता र शोषणको जन्म भएको हो भन्ने लाग्दछ । ^३ मान्छेहरुका यसै दुष्प्रवृत्तिका कारणले गर्दा नै युद्धको जन्म हुने कुरा व्यक्त गर्दछन् ।

कवि लेखनाथमा जब सामाजिक चेतनाको अवधारणा प्रस्फुटित हुन्छ, तब उनमा आध्यात्मिक चेतनाका माध्यमबाट सामन्ती तथा पूँजीवादी समाजतन्त्रले जन्माएको आर्थिक असमानता एवं विकृति तथा विसङ्गति प्रति कवि चिन्तित देखिन्छन् ।

मुद्राको आविष्कार भए पछि, नै सामाजिक तथा आर्थिक असमानताले चरम रूप लिएको हो भन्न सकिन्छ । यस प्रसङ्गमा शोषक वर्ग नै सुखी, समृद्धशाली, प्रतिष्ठित, ज्ञानी तथा नायक, अधिनायक र शोषितवर्ग चाँहि निन्दित, उपेक्षित, अपमानित, प्रताडित तथा विपन्नताले आकस्मिक बन्ने परिस्थितिको सिर्जना भएका तथ्यलाई यस काव्यमार्फत व्यक्त गरेको पाइन्छ । ^४ यस किसिमको सामाजिक असमानता तथा शोषक वर्गबाट शोषित वर्गको दर्दनाक स्थिति हेर्दा तपसीको निकै समय व्यतीत हुन्छ । यसबाट तपसीलाई मौरी र मुसाको जस्तो सञ्चय तृष्णा प्रति घृणा र चरा-चुरुङ्गीको जस्तो आवश्यकता जागृत भएकोमा सन्तोष देखिन्छ । नेपालकै सन्दर्भमा पनि सामन्तशासनले जरा गाडिरहेका प्रसङ्गमा सामन्ती तथा पूँजीवादी संस्कार जुन किसिमले मूल्यहीन बन्दै गएकोमा कवि अत्यन्त दुःखी हुन्छन् । प्रकृतिबाट प्राप्त प्रेरणा तथा सामन्ती साम्राज्यवादी महत्त्वकाङ्क्षा एवं अभिमानको प्रताडनाबाट तपस्या भावको उदय भएको र आध्यात्मिक ज्योति प्राप्तिको कामना मान्छेमा प्रस्फुटित भएका तथ्यलाई पनि अभिव्यञ्जित गरिएको पाइन्छ । ^५ मान्छेका श्रमशोषणबाट जन्मेको र विकसित भएको सामन्ती तथा पूँजीवादी समाजतन्त्रले भन्-भन् पिल्सँदै गएका मानवमनमा आध्यात्मिक चिन्तन प्रति अभिरुचि बढेको देखिन्छ । ^६ मानव विकासकै सन्दर्भमा पनि सामन्ती तथा पूँजीवादी समाजतन्त्रको विकासकै क्रममा किसानहरु एवं श्रमिकहरु शोषित, दमित तथा प्रपीडित हुँदै आएको कुरा यस सामन्ती तथा पूँजीवादी युगको समाजमा पाउन सकिन्छ ।

२. पूर्ववत्, पृष्ठ : ६५

३. नरेन्द्र चापागाई, पूर्ववत्, पृष्ठ : ३९

४. पूर्ववत्, पृष्ठ : ४०

चौथो परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

लेखनाथ पौड्यालको जन्म वि.सं. १९४१ पौष २६ गते कास्की जिल्लाको पोखरामा पर्ने आर्घौअर्चलेमा भएको थियो । लेखनाथ पौड्यालले नेपाली साहित्यका कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, नाटक आदि विधामा कलम चलाएका छन् । उनले कविता कल्पद्रुम, शृङ्गार पच्चिसी, मानषाकार्षिणी जस्ता कविताहरुबाट काव्ययात्रा सुरु गरेको पाइन्छ । त्यस्तै वर्षाविचार(वि.सं.१९६५), त्यसैको विकसित रूप ऋतुविचार(वि.सं.१९९१), शोक प्रवाह(वि.सं.१९७१), बुद्धिविनोद(वि.सं.१९७३), गीताञ्जली, त्याग र उदयको युगल प्रकाश(वि.सं.२००२) सत्य स्मृति(वि.सं.२००८), मेरो राम(वि.सं.२०११) जस्ता खण्डकाव्यहरु लेखेका छन् । महाकाव्यात्मक कृतिका रूपमा तरुण तपसी (वि.सं.२०१०) रहेको छ । गङ्गा गौरी महाकाव्य लेख्न सुरु गरेका भए तापनि त्यसले पूर्णता प्राप्त गर्न भने सकेन । लेखनाथले भर्तृहरि निर्देद (वि.सं.२०२०), नाटक लेखी नाट्य विधामा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । यस्ता विविध विधामा चलाएका लेखनाथको तरुण तपसी महाकाव्य नेपाली काव्यजगतको एक उत्कृष्ट कृतिका रूपमा रहेको छ । परिष्कारवादी शैलीशिल्पको प्रयोग गर्नु, समाजसुधारका लागि काव्य लेख्नु, प्रकृति चित्रण, बिम्ब, प्रतीकको प्रयोग गर्नु साथै मानवतावादी भावनाको प्रस्तुति गर्नु लेखनाथ पौड्यालका वैशिष्ट्य रहेका छन् ।

तरुण तपसी काव्यमा एउटा वृक्षलाई मुख्य पात्र बनाएर त्यो वृक्षको जन्मावस्थादेखि लिएर फलछायासम्मको अवस्थामा घटित घटनाहरुलाई काव्यको विषयवस्तु बनाइएको छ । यहाँ घटित घटनाहरुमा लेखनाथ पौड्यालको जीवनको प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । समाजमा रहेका विकृति, विसङ्गति, स्वार्थी प्रवृत्ति, धार्मिक अन्धविश्वास, आसुरी प्रवृत्तिहरुको आलोचना गर्दै समतामूलक समाजको स्थापना, विश्वबन्धुत्वको भावना विकास गर्न लेखनाथले चाहेका छन् । पहिलेको हाम्रो समाजमा समानता थियो कुनै वर्ग भेद, जाति भेद थिएन । विस्तारै शक्तिशाली वर्गहरुले कमजोर वर्गहरुमाथि, श्रम शोषण, आर्थिक शोषण गरी धन सञ्चय गर्न थाले यसले गर्दा धनी र शक्तिसम्पन्न व्यक्तिहरु भन शक्तिशाली बने भने कमजोर वा शक्ति विपन्न व्यक्तिहरुको अवस्था भन् बढी खस्कदै गई समाजमा ठूलो वर्गभेद देखापरेको कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै मानिसमा आफूमात्रै खाने, लगाउने, सुख सयलमा बस्ने अरुको केही वास्ता नगर्ने प्रवृत्तिको चर्चा यहाँ गरिएको छ । आफ्नो स्वार्थ पूरा नहुँदा मानिसले ठूलो हत्या, हिंसा जस्ता अपराधहरु गर्दै गएको छ । आफ्नो श्रम, मेहनत र पसिना बगाएर गरी खाएको मानिस त के चरालाई समेत हत्या गर्न मानिस पछि परेको

छैन । यसबाट मानिसको मानवता पलायन हुँदै गएको कुरा अभिव्यक्ति गरिएको छ । एउटा चराले अनेक अनुनयविनय गर्दा समेत मनुष्य हत्या गर्न पछि परेको छैन । त्यस्तै गरी मानिसले धर्मका नाममा अनेक अपराधिक कार्यहरु गरेको छ । धार्मिक अन्धविश्वास बढ्दै गएको कुरा पनि यस काव्यमा लेखनाथले उल्लेख गरेका छन् । सम्पन्न व्यक्तिहरुले बढी खाएर अपच भएको विपन्न व्यक्तिहरु भोकै बस्नु परेको हाम्रो समाजको तीतो यथार्थ यस काव्यमा अभिव्यक्त भएको छ । राणाकालिन समाजको कविका साथै नेपाली जनताको कष्टकर जीवनको चर्चा यहाँ गरिएको छ । नेपाली जनताले लेखपढ गर्न नपाएका, एकपेट खान र एकधरो लगाउन नपाएका तर राणाहरुले भने एस आराममा जीवन बिताएको हाम्रो समाजको यथार्थ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । समाजसुधार गर्न चाहने व्यक्तिहरुको हत्या गरिएको साथै सहिद हत्याकाण्डलाई चराको हत्याद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । अरुको कल्याणका लागि फलेको वृक्षको फलमा मानिसले एकाधिकार जमाएको, सबैको साभ्ना पृथ्वीमाथि मेरो भनी कब्जा गरेका शक्तिशाली व्यक्तिहरुको स्वार्थी प्रवृत्तिहरुको उजागर गरिएको छ । समाजमा रहेका यस्ता जडवादी प्रवृत्तिहरुबाट टाढा भएर दया, भातृत्व, भगिनीत्व, परोपकार जस्ता आध्यात्मिक प्रवृत्ति तर्फ उन्मुख भई समतामूलक समाजको स्थापना गर्न लेखनाथ पौड्यालले यस काव्यमार्फत् चाहेका छन् । वैज्ञानिक आविष्कार भए पनि, सामाजिक र आर्थिक समानता भए पनि मानव मन धमिलिई रहेसम्म समाज स्वस्थ र सङ्गत मुक्त हुन सक्दैन भन्ने कुरा लेखनाथले प्रस्तुत गरेका छन् । विश्वसुधार र मानवतावादी भावनाका लागि आध्यात्मिक विचार उपयुक्त हुने कुरा यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानवता माथिको विश्वास हराउँदै गएको, समाजमा धन सञ्चय गर्ने, श्रमशोषण गर्ने पूँजीवादी अर्थव्यवस्था बढ्दै गएको जसको परिणाम स्वरुप नरसंहारकारी विश्वयुद्धहरु भई धेरै क्षति भएको अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशको चित्रण यस काव्यमा भएको छ । मानिसमा भएका हत्या, हिंसा, दानवीय प्रवृत्ति, लोभ, स्वार्थ जस्ता जडवादी प्रवृत्तिहरुलाई त्यागी दया, सेवा, क्षमा, त्याग, परोपकार, जस्ता आध्यात्मिक प्रवृत्तिको अनुसरण गर्ने विचार तरुण तपसी महाकाव्यले व्यक्त गरेको छ ।

तरुण तपसी महाकाव्यलाई अन्तर्वस्तुका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । लेखनाथ पौड्यालका काव्यमा प्रकृति चित्रण गरिएको पाइन्छ । वर्षा विचार, त्यसै परिस्कृत रुप ऋतुविचार, तरुण तपसी जस्ता कृतिमा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ । तरुण तपसी महाकाव्यमा तपसी तरुलाई मुख्य पात्र बनाएर सम्पूर्ण घटनाहरु तरु मार्फत नै वर्णन गरिएको छ । छ वटा ऋतुचक्रको वर्णन वर्षा, बिजुली, हिँउ, असिना, नदी, ढुङ्गा, चन्द्र, सूर्य, सन्ध्या, रात्रि प्रात आदि प्रकृतिको वर्णन यस काव्यमा गरिएको छ । यस्ता प्राकृतिक वस्तुहरुको

प्रयोगबाट समकालीन नेपालको वर्णन गरिएको छ । प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रण, बाह्य स्वरूपको चित्रण र प्रकृतिको मानवीकरण गरिएको छ । सन्ध्या, तुषारो, रात्रि, बिजुली, धर्ती, चन्द्रमा आदि प्राकृतिक वस्तुहरूलाई मानवीकरण गरिएको छ ।

त्यस्तै गरी तरुण तपसी महाकाव्यलाई समाज चित्रणको आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । कविको जन्मस्थान अर्घौँअर्चलेको ग्रामीण समाजदेखि लिएर काठमाण्डौको सहरी समाजसम्मको चित्रण यस काव्यमा गरिएको छ । समाजमा भएका वर्गीय असमानता, धार्मिक आडम्बर, आसुरी प्रवृत्तिहरूलाई यहाँ वर्णन गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय समाजको चित्रण पनि यस काव्यमा भएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धमा भएको नरसंहारकारी प्रवृत्ति, भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम आदि अन्तर्राष्ट्रिय समाजको चित्रण यहाँ भएको छ । साथै राणाहरूको निरङ्कुश शासन व्यवस्थालाई पनि यहाँ देखाइएको छ । यस काव्यमा लेखनाथले मानवतावादी विचार प्रस्तुत गरेका छन् । समाजमा भएका स्वार्थ, हत्या, हिंसा, चोरी जस्ता खराब प्रवृत्तिहरूको अन्त्य गर्न खोजिएको छ र भातृत्व, भागिनीत्व, निःस्वार्थी, समतामूलक समाजको स्थापना गर्नमा यस काव्यले जोड दिएको छ । तरुण तपसी महाकाव्यको अर्को महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति आध्यात्मिक चिन्तन रहेको छ । समाजका खराब प्रवृत्तिहरूबाट मुक्त रहन हरितक्रान्तिमय अध्यात्मवाद आवश्यक हुने विचार तरुण तपसी महाकाव्यमा व्यक्त गरिएको छ । तरुण तपसीमा दर्शनको प्रयोग भएको छ । वेदान्त, साङ्ख्य र योग दर्शनको प्रभाव यस काव्यमा बढी परेको छ । तरुण तपसी महाकाव्य व्यङ्ग्यात्मक काव्य हो । अभिधार्थमा तरुको जीवनी प्रस्तुत गरिएको भए पनि व्यञ्जनामा समाज र मानवीय प्रवृत्तिहरूप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । चराको हत्या हुन लाग्दा चराले मनुष्य जाति माथि गरेको व्यङ्ग्य, मानिसको सञ्चयवृत्ति, पूँजीवादी अर्थतन्त्र र यसले ल्याएको नरसंहारकारी प्रवृत्तिप्रतिको व्यङ्ग्य, हुने खानेले नहुनेलाई गरेको शोषणप्रतिको व्यङ्ग्य यस काव्यमा प्रस्तुत भएको छ ।

यसरी हेर्दा 'तरुण तपसी' महाकाव्यमा अभिव्यक्ति भाव र विचार गहन रहेको छ । सामान्य रूपमा हेर्दा तरुको जीवन कथा व्यक्त गरिएको भए पनि प्रतीकात्मक रूपमा लेखकको जीवनीका साथै समाज र मानवीय प्रवृत्तिहरूलाई उजागर गरिएको छ । समाजमा भएको हिंस्रक प्रवृत्तिका बारेमा गम्भीर टिप्पणी पनि गरिएको छ । कृषियुगको आगमन पछि समाजमा वर्ग विभाजन हुँदै गएको, सम्पन्न वर्ग र विपन्न वर्ग गरी समाज दुई वर्गमा बाँडिएको चर्चा गरिएको छ । सामन्तवादी र पूँजीवाद समाजमा जुन प्रकारको शोषणयुक्त चलन देखापऱ्यो त्यसले समाजमा लडाईँ सिर्जना गरेको प्रसङ्ग यस काव्यमा छ । समाजमा धनको मूल्य बढ्दै

जानु, वैज्ञानिक हातहतियार सिर्जना हुनु धर्ममा पाखण्डपन देखा पर्नु, मानिसमा अहंकारीपन बढ्दै जानु जस्ता समाजका खराब प्रवृत्तिहरुलाई यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची:

अवस्थी, महादेव, (वि.सं. २०६४), महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श. काठमाण्डौ : इन्टेलेक्चुअल्ज बुक प्यालेस ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद. (वि.सं. २०६५). तरुण तपसीको पुनर्मूल्याङ्कन. तेस्रो संस्करण ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

कुँवर, उत्तम. (वि.सं. २०५०). स्रष्टा र साहित्य. चौथो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

खनाल, यदुनाथ. (वि.सं. २०६८). यदुनाथ खनालका समालोचना, सम्पादक डिल्लीराम मिश्र. काठमाण्डौ :नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

चापागाई, नरेन्द्र. (वि.सं. २०६०). नरेन्द्र चापागाईका समालोचना, पहिलो संस्करण ललितपुर :साभा प्रकाशन ।

जोशी, कुमारबहादुर. (वि.सं. २०५३). चार अमर कविका पाँच काव्य कृति, दोस्रो संस्करण ललितपुर :साभा प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (वि.सं. २०३४). लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन, काठमाण्डौ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि. ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. (वि.सं. २०२३). तरुण तपसी प्रदक्षिणा, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

न्यौपाने, दैवजराज. (वि.सं. २०५५). 'कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी' कुञ्जिनी -वर्ष ४, अङ्क ४) पृष्ठ : ५४ ।

पाण्डेय, मैनेजर. (इ.सं. २००६) साहित्यकी समाजशास्त्रकी भूमिका, हरियाणा साहित्य अकादमी, पंचक्ला ।

पौड्याल, लेखनाथ (वि.सं. २०५८). तरुण तपसी, एघारौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन
।

प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह, (वि.सं. २०६४). 'सिर्जनाको सेरोफेरो' दोस्रो संस्करण ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

भट्टराय, चुडानाथ (वि.सं. २०३४). तरुण तपसी मीमांसा दोस्रो संस्करण ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

रिसाल, राममणि. (वि.सं. २०५८). 'नेपाली काव्य र कवि' पाँचौं संस्करण. ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

रेग्मी, मुरारीप्रसाद. (वि.सं. २०४९). तरुण तपसीमा विकासात्मक योग मनोविज्ञान मधुपर्क (
वर्ष १७, अङ्क ४) ।

सम, बालकृष्ण. (वि.सं. २०५८) तरुण तपसीको भूमिका. एघारौं संस्करण ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

सापकोटा, किरण. (वि.सं. २०६०) "तरुण तपसीमा अलङ्कार विधान" कुञ्जिनी (वर्ष ९, अङ्क
९) पृष्ठ १८५ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, (वि.सं. २०६३) पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त'
दोस्रो संस्करण काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार भोटाहिटी ।